तथापि वसाहतींची वाढ पूर्व किनाऱ्यावरच अधिक व स्थिर झालेली असल्यानें तेथील वळणवळण स्थिर पायावर उभें होतें आणि वसाहतींच्या ऐक्याच्या दृष्टीनें तें महत्त्वाचें होतें. या टपालानें निरनिराळीं राज्यें व त्यांचीं सरकारें जोडलीं गेलीं व त्यामुळें त्यांच्यांत व्यापार झपाट्यानें वाढला. त्याचबरोबर त्यांच्यांत एकात्म भावनेचीही वाढ झाली व मूळ देशाला संघटित विरोध करण्यासही ते सिद्ध झाले. १७६५ मध्यें स्टॅंप ॲक्ट पास करण्यांत आला तेव्हां असंतोष निर्माण होऊं लागला व फ्रॅंकलिनच्या पोस्टाच्या सोयीमुळें त्याचा सर्वत्र जोरानें प्रसार झाला.

हा कायदा झाला तेव्हां फ्रॅंकलिन वसाहतींचा प्रतिनिधि म्हणून इंग्लंडला गेलेला होता. सदर कायदा रद्द व्हावा म्हणून त्यानें वर्षभर प्रयत्न केले. ते वर्षभरानें यशस्वीही झाले. पण तोंपर्यंतच्या काळांत ब्रिटिश सरकारविरुद्ध वसाहती अगदीं खवळून उठल्या होत्या. पुढील दहा वर्षांत हा कडवटपणा वाढत गेला व तो कमी करून गोडी निर्माण करण्याचा इंग्रज राजानें कांहींही प्रयत्न केला नाहीं. राज्यसत्तेविरुद्ध निर्माण झालेला असंतोष सर्व राज्यांत पसरला व त्यातून एकात्म अमेरिका बनविण्याचे फ्रॅंकलिनचे प्रयत्न साकार झाले. जर फ्रॅन्कलिननें पोस्टाच्या दळणवळणाची इतकी चांगली सोय केली नसती तर १७७५ च्या सुमारास अमेरिकन लोकांना आपल्यावरच्या समान आपत्तीची जाणीव झाली असती किंवा नाहीं, व त्यांचें संघटित बंड इतकें परिणामकारक ठरलें असतें कीं नाहीं याची शंकाच आहे.

आज मेन पासून जॉर्जियापर्यंत जो मोठा अमेरिकन रस्ता नं. १ जातो तो बराचसा त्या काळांत फ्रॅंकलिननें आंखलेल्या मार्गानेंच. आज ते रस्ते रुंद करण्यांत व डांबरी किंवा सिमेंटचे करण्यांत आले असले व नद्यांवर आणि नदीमुखांवर लोखंडी पूल उभारले असले तरी हे रस्ते त्या वेळेपासूनचे आहेत. यावरून त्याची त्या वेळची पाहणी किती बिनचूक होती हें दिसून येतें.

९ – इतर उद्योग

पोस्ट खात्याच्या या नव्या कारभारामुळें अमेरिकेंतील वसाहतींतून फ्रँकलिनचें वजन सर्वत्र पसरत चाललें होतें. त्यामुळें ब्रिटिश सरकारचेंही त्याच्याकडे लक्ष गेल्यावांचून राहिलें नाहीं. पण त्याबरोबरच स्वतःचें घर, फिलाडेल्फिया शहर व पेन्सिल्व्हेनिया प्रांत यांच्यासंबंधाचे त्याचे विचारही चालूच होते. घरचा कारभार सुरळीत चालत असल्यानें त्याला शहराच्या व प्रांताच्या कारभारांत लक्ष घालण्यास अडचण नव्हती. घरची सर्व जबाबदारी त्याची पत्नी डेबोरा हिनें संभाळलेली होती. तिला स्वतःची अशी महत्त्वकांक्षा नव्हती. घर सुखी व समाधानी ठेवावें व मुलांचें नीट संगोपन करावें यांत ती रममाण असे. तिच्या संबंधानें फारशी माहिती आज उपलब्ध नाहीं ही खरोखर खेदाची गोष्ट आहे. फ्रँकलिननेंही तिच्या-संबंधानें विशेष माहिती दिलेली नाहीं. तथापि त्याच्या लेखावरून नाहीं तरी त्याच्या वागण्यावरून तिचें महत्त्व लक्षांत येतें. इतर मुत्सद्यांच्या बायकांप्रमाणें शिष्ट समाजांत वावरणें तिला आवडत किंवा जमत असल्याचें दिसून येत नाहीं. आपल्या पतीच्या सार्वजनिक कार्यांत सहभागी होणें, मुत्सद्यांशीं बरोबरीच्या नात्यानें बोलणें चालणें किंवा मतें व्यक्त करणें इत्यादि आजच्या सुशिक्षित स्त्रियांची दृष्टि तिच्यांत नव्हती. फ्रँकलिनला सार्वजनिक कार्यासाठीं घरच्या सर्व जबाबदारींतून मुक्त ठेवणें इतकेंच तिचें कार्यक्षेत्र होतें.

पण गरीब रिचर्डच्या पंचांगांत मधून मधून तिचें अप्रत्यक्ष दर्शन घडतें, आपण तयार केलेल्या कांहीं म्हणी, विनोद किंवा चुटके फ्रँकलिन् घरीं वाचून दाखवी. आपल्या बायकोला ते समजले व ती आणि मुलें त्यांवर पोट धरून हसली म्हणजे सामान्य खेडूत जनतेलाही तें समजेल असें तो धरून चाले. तिच्यामुळें फ्रँकलिनच्या लेखनांत प्रसन्नता, व घरगुती वाता-वरण निर्माण झालें होतें. ती नसती तर त्याच्या लेखांत इतके मार्दव येतें ना. डेबोरा ही त्याच्या संसारनौकेचा नांगर होती. तो बाहेर दौऱ्यावर असतांना त्याचें वाकडें पाऊल पडण्याची वेळ आली तरी तिच्या स्मृतीचा धागा त्याला त्यापासून परावृत्त करी. ती पतिनिष्ठ, समाधानी, मितव्ययी व

उदार होती. आपल्या पतीसंबंधानें, घरासंबंधानें किंवा जीवनासंबंधानें तिचें मत काय होतें हें कधींच कोणास कळण्यासारखें नाहीं. तिनें लिहिलेलें फार थोडें आहे; व तिच्यासंबंधानें तत्कालीन लेखकांनींही लिहिलेलें फारच थोडें आहे.

फ्रँकलिननें तिला लिहिलेल्या पत्रांत 'प्रिय मुली' असा तिच्या संबंधानें उल्लेख केलेला आढळतो. तिच्या बौद्धिक वकूबाबद्दलही त्याची तक्रार नव्हती. बाहेरगांवीं असतांना लिहिलेल्या पत्रांतून त्यानें स्वतःची प्रकृति, व लंडनमधील पाऊस, वहातुकीची गैरसोय इत्यादि संबंधांत लिहिलें आहे. पण त्यांत राजकारण कधीं नसे. राजकरणाच्या ऐन आघाडीवर तो वावरत असतांनाही घरगुती पत्रांत त्यासंबंधींचा उल्लेख आढळत नाहीं. पण या सर्व धकाधकींत असतांनाही त्याला तिचा कधीं विसर पडला नाहीं.

त्यानें आपल्या जुंटो क्लबांत म्हणण्याकरतां एक पद तयार केलें होतें. त्यांत त्यानें जोन नांवाच्या बाईचें वर्णन केलें आहे. तें त्यानें तिच्यावरच रचलें होतें. त्यावरून तिच्या संबंधानें त्याचें मत दिसून येतें.

फिलाडेल्फियांतील तत्कालीन व्यापारी कुटुंबांचा विचार करतां फ्रँकलिन चांगला संपन्न होता, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तथापि त्याची अतिशय काटकसरीची राहणी व निर्व्यसनीपणा यामुळें त्याच्या परिस्थितीची कांहीं काळ इतरांना कल्पना आली नाहीं. तो म्हणतो :

> "आमच्या घरांत रिकामा नोकर नाहीं. आमची जेवणाची भांडीं साधीं असत. त्यांत थाट नसे. सामानही अगदीं स्वस्तांतलें असे. पुष्कळ दिवसपर्यंत मी सकाळच्या न्याहारीला दूध भाकरी घेत असे. चहा घेतच नसे. माझी बशी साधी मातीची व चमचा टिनचा असे."

पण पुढच्याच वाक्यांत कांहींशा विनोदानें व भाग्योदयाबरोबर येणाऱ्या श्रीमंतीच्या डौलानें तो म्हणतो, "अतिशय साध्या राहाणीनें राहावें हेंच माझें धोरण होतें. पण परिस्थिति सुधारली कीं तुमचीं तत्त्वें बाजूस सारून सुखसाधनें घरांत कशीं शिरतात पहा. एके दिवशीं सकाळीं मी न्याहारीला बसलों तों माझ्यापुढें चिनी भांडें व त्यांत चांदीचा चमचा आला! माझ्या बायकोनें मला कांहीं कळूं न देतां त्या वस्तू माझ्याकरतां आणल्या होत्या. त्यासाठीं तिनें तेवीस शिलिंग खर्च केले. हा खर्च कशाकरतां केला म्हणून

मी विचारलें तेव्हां ती म्हणाली, तुमच्या बरोबरीच्या इतर लोकांप्रमाणें तुम्हांलाही असल्या वस्तू असल्या पाहिजेत असं मला वाटलं, म्हणून मी त्या घेतल्या. आमच्या घरांत या पदार्थांनीं शिरकाव केल्यानंतर दिवस जसजसे वरे येत गेले, तसतशी त्यांत कित्येक पटींनीं वाढ झाली. आणि त्यांची किंमत शेकडों पौंडांपर्यंत गेली.

वस्तुस्थिति अशी होती कीं फिलाडेल्फियांतील शांततेच्या या काळांत फ्रँकलिन चांगला संपन्न झाला होता. तथापि श्रीमंतीचें प्रदर्शन करणें शक्य नव्हतें. कारण गरीब रिचर्डच्या पंचांगांतील गरिबीचें वर्णन त्याच्या आड येई. तो कागदाचे किंवा कचरणीचे व चिंध्यांचे गठ्ठे, कागद तयार करण्याकरतां हातगाडीवर टाकून रस्त्यानें ढकलीत घेऊन जात असे. कामकऱ्याच्या वेषांत वावरण्यांत त्याला मौज वाटे. पुढच्या पिढींत मात्र यांत पालट झाला होता. त्याचा मुलगा वुइल्यम बारा वर्षांचा असतांनाच त्यानें त्याच्यासाठीं एक घोडा घेतला व एक खाजगी शिक्षकही ठेवला.

१७३६ मध्यें त्याचा फ्रॅन्सिस नांवाचा एक चार वर्षांचा मुलगा देवीनें वारला. फ्रँकलिनचा तो सर्वांत अधिक लाडका होता. त्या वेळीं देवी टोचण्याची पद्धति नुकतीच सुरू झाली होती व लोकांत आरंभीं त्यासंबंधानें खूप गैरसमज असे व विरोधही असे. देवी टोचल्यामुळें मुलगा वारला अशी बातमी सगळीकडे पसरली. फ्रँकलिन देवी टोचाव्यात या मताचा होता, व त्याचा तो प्रचारही करी असे, म्हणून मुलाच्या मृत्यूनें लोकांत पसरलेला गैरसमज दूर करण्याकरतां त्यानें गॅझेटमध्यें लिहिलें कीं,

> "माझ्या मुलाला देवी टोचलेल्या नव्हत्या. इतरांना जशी देवीची लागण होते तशीच त्याला झाली. देवी टोचाव्यात असें माझें मत असल्यानें व तें मी माझ्या मित्राजवळ बोलून दाखवलें असल्यामुळें देवी टोचल्यामुळें मुलगा गेला अशी लोकवार्ता पसरली आहे परंतु ती खरी नाहीं. तो फार दिवस आजारी असल्यामुळें त्याला देवी टोचण्याचें लांबलें. तो बरा झाल्यावर त्याला देवी टोंचून घेण्याचा माझा विचार होता."

पन्नास वर्षांनन्तर लिहिलेल्या आत्मचरित्रांत तो म्हणतो :

"मी त्या मुलाला वेळींच देवी टोचून घेण्यांत दुर्लक्ष केलें ही फार मोठी चूक झाली. जे आईबाप मुलांना देवी टोचून घेत नाहींत त्यांच्याकरतां मी हें सांगत आहे. या बाबतींत जे आईबाप हयगय करतील ते पस्तावतील. मृत्यु येणारच असला तर निदान धोक्याचा मार्ग तरी आपण पत्करूं नये."

छत्तीस वर्षानन्तर आपल्या बहिणीला लिहिलेल्या एका पत्रांत तो म्हणतो: "नातवाला पाहून मला फ्रँकीची आठवण होते व ती झाली कीं मनांत चरें होतें व दुःखाचा सुस्कारा बाहेर पडतो."

या वेळीं फ्रँकलिनचा छापखाना व घर एकत्रच होतें. त्यानें लग्न केल्यानंतर एक दुकानही घातलें होतें. आरंभीं त्यांत स्टेशनरी माल असे. १७३० मध्यें त्यांत बरीच वाढ करण्यांत आली. व त्यांत दारू, तेलें, कॉफी, लोणी, मासे, नौकानयन यंत्रें, एवढेंच काय पण एक घोडीही होता. या वर्णनावरून तत्कालीन दुकानांची व अशा दुकानांत येणारें गिऱ्हाईक किती विविध प्रकारचें असूं शकेल याचीही कल्पना येईल. या दुकानामुळेंही समाजांतील विविध थरांतील लोकांशीं त्याचा परिचय झाला होता. पुढील काळांत त्याचे व्याप जसजसे वाढले त्याप्रमाणें दुकानाचा कारभार डेबोरा पाहूं लागली. १७३७ सालीं पोस्टमास्तर म्हणून त्याची नेमणूक झाली. तेव्हां तें पोस्ट ऑफिसही या दुकानांतील एका कोपऱ्यांतच थाटलें गेलें. आजही ग्रामीण भागांत अशीच स्थिति आहे.

याच सुमाराला पेन्सिल्व्हेनिया विधिमंडळाच्या कारकुनाची जागा त्यानें पत्करली. ज्या माणसानें पुढील काळांत आपल्या विशाल कल्पनांच्या जोरावर अमेरिकेचें एवढें भव्य चित्र रंगविलें, त्यानें इतकीं बारीकसारीक कामें कां पतकरलीं याचें कोणाला आश्चर्य वाटेल. पोस्टमास्तरच्या कामाप्रमाणेंच हें कारकुनी कामदेखील खर्डेघाशीचेंच होतें. व अशा प्रकारच्या कामांचा फ्रँकलिनला लहानपणापासूनच तिटकारा होता. पण अशा बारीक बारीक गोष्टींतूनच मोठ्या गोष्टींचा उगम होत असतो. उदाहरणार्थ, टपालाच्या बारीकसारीक गोष्टी त्यानें स्वतः केल्या असल्यामुळें दळणवळणाच्या सातत्याची त्याला पुरी जाणीव झाली. त्याचप्रमाणें कायदेमंडळांतील कायदे करण्याचें काम दिवसानुदिवस पाहण्यानें त्याला त्यांतील दृष्टि प्राप्त झाली

व मुत्सद्देगिरींत तो मुरब्बी बनला. इतरांनीं इतर मार्गांचा अवलंब केलेला आढळतो. मूळ तात्त्विक विचारांवरून ते प्रत्यक्ष कार्याकडे वळले. तर फ्रँकलिन प्रत्यक्षावरून तात्त्विक सिद्धांताकडे वळला. अखेरपर्यंत त्यानें आपल्या कष्टानें घट्टे पडलेल्या हातांनींच काम केलें, पण केवळ असेंब्लीच्या कार्यक्रमांत त्याचें मन गुंतून राहणें शक्य नव्हतें. जेव्हां काम कंटाळवाणें होई तेंव्हा तो कोडीं सोडवीत बसे. कोष्टकें मांडावीं व त्यांत उभे आडवे आंकडे भरून सारख्या बेरजा आणाव्यात हा त्याचा उद्योग चाले. आरंभीं तो आठ घरी कोष्टक घेत असे. नंतर त्यानें तें सोळा घरांपर्यंत वाढवलें. जादू म्हणून तो ही गंमत इतरांना दाखवी.

हा प्रकार सोडला तर फ्रँकलिननें असेंब्लींत कारकून असतां वेळच्या आपल्या फारशा आठवणी नमूद केलेल्या नाहींत. मात्र या काळांत हळूंहळूं बरींच सार्वजनिक हिताचीं अशीं कार्यें घडलीं. उदाहरणार्थ,आग विजविण्याचें खातें, पोलीस खातें, शास्त्रीय सभा, व अभ्यासपीठ, या सर्व उपक्रमांत त्याचा भाग होता. त्याशिवाय त्याचें संशोधनात्मक प्रयोग चालू होते. व लष्करांतही त्यानें भाग घेतला होता. अशा कार्यांत त्याचीं सुमारें वीस वर्षें गेलीं.

नीट बस्तान बसल्यावर १७३३ मध्यें आपल्या नातलगांना भेटण्याकरता तो बॉस्टनला गेला. तेव्हां त्या शहरात किती तरी सुधारणा झाली असल्याचें त्यास दिसून आले. तसेंच कांही नागरी सुखसोयींच्या बाबतींत तर तें फिलाडेल्फियाच्याही पुढें गेलेलें त्याला आढळलें. विशेषत: लोकांच्या मदतीवर उभारलेली आग विजविणारी कंपनी आणि रखवालदारी किंवा पोलिस संरक्षण या गोष्टी त्याला विशेष आढळल्या.

त्या काळांत अमेरिकन शहरांत आगीचा उपद्रव फार होत असे. तेव्हां घरें लाकडी फळ्यांचीं आणि छपराची असत. काड्याच्या पेट्या नसल्यामुळें विस्तव एका खोलींतून दुसऱ्या खोलीत न्यावा लागे. धुराडी स्वच्छ करण्याची पद्धत नव्हती. त्यामुळें आगी फार लागत. व त्या विझविण्याच्या विशेष सोयी नसल्यामुळें त्या चटकन पसरत व हाहा:कार उडे. हातानें चालवावयाचे पंप असत. त्यांतून पाण्याची बारीक धार वर उडे. बादल्या बादल्याची रांग लावून लोक पाणी पुरवठा करीत. पण आग लागल्या वेळीं

हें सर्व करण्याला पुरेशीं माणसें असलीं तरच तें शक्य होई. आग कांहीं सांगून लागत नाहीं. त्यामुळें त्यासाठीं स्वतंत्र व तयार माणसें असल्या-शिवाय या साधनांचाही पुरेसा उपयोग होत नसे. या बाबतींत बॉस्टननें केलेल्या व्यवस्थेसंबंधानें एका बातमीदाराचें पत्र म्हणून त्यानें गॅझेटमध्यें पुढील आशयाचें पत्र प्रसिद्ध केलें.

> प्रत्येक आग विझविण्याच्या बंबाची एक संस्था आहे. तिचें काम कोठेंही आग लागली की धावून जाणें हें आहे. कामांची वांटणी केलेली असून कांहींच्या हाती आकड्याच्या काठ्या दिलेल्या असतात व कांहींच्याजवळ कुऱ्हाडी असतात. हें सर्व सामान बंबाजवळ सतत ठेवलेलें असतें. आगीची वर्दी मिळतांच त्यांनीं धावून जावयाचें असतें. याबद्दल त्यांना करांत कांहीं सूट दिली जाते. आगीच्या वेळीं अधिकाऱ्यांच्या हाताखालीं त्यांनीं काम करावयाचें असतें. त्यांच्या-जवळ पांच फूट लांबीचा तांबडा रंग दिलेला व टोकास पितळी फाळ बसविलेला भाला असतो. आगीच्या वेळीं त्यांचा हुकूम मानलाच पाहिजे, न मानणारास ४० शिलिंग दंड किंवा दहा दिवसांची कैद अशी शिक्षा ठेविली आहे. हे अधिकारी व एंजिनचे लोक यांची दर तिमाहीला बैठक भरते व आग विझविण्याच्या कामीं आलेल्या अनुभवांची उजळणी व नवीन सुधारणांचा खल करण्यांत येतो. अशा रीतीनें कोणत्याही प्रसंगीं कसें एकजुटीनें काम करावें याचा त्यांना अनुभव आहे.

नेहमीप्रमाणें हा प्रश्न जुंटो क्लबांत विचारासाठीं घेण्यांत आला, व तेथें झालेल्या चर्चेतून एक 'युनियन फायर कंपनी' म्हणजे आग विझविणारे संयुक्त मंडळ निर्माण करण्यांत आलें. पन्नास वर्षांनंतर लिहितांना फ्रँक-लिननें म्हटलें आहे, "हें मंडळ अजून कार्यक्षम आहे. या धर्तीवर अनेक नवीन मंडळें निघालीं असून आग पसरण्यापूर्वीच ती विझविली जाते. इतकी सुंदर व्यवस्था अन्यत्र कोठेंही नसेल!"

पण पोलीस दल स्थापन होण्यास मात्र वेळ लागला. शहराच्या रख-वालीचें काम स्वयंसेवकी स्वरूपाचें होतें. आळीपाळीनें प्रत्येकानें हें काम स्वतः किंवा आपला बदली देऊन करावयाचें असे. पुढें लोकांवरच हें काम

सोसवलें जाऊं लागलें. हे लोक फार पिऊन वर्दळ होत. व त्या शिवाय ते जो धांगडधिंगा घालीत तो चोरांच्या उपद्रवापेक्षांही भयंकर वाटूं लागला. फ्रँकलिननें ह्याही प्रश्न कलबांत काढला. पण त्या काळांत लांचखाऊ-पणा इतका वाढला होता कीं नोकरीपेशाचें पोलीस दळ उभें करण्यास कित्येक वर्षें लागलीं. फ्रँकलिननें आपल्या छापखान्याचा व वर्तमानपत्राचा व्याप इतका वाढवला होता कीं १७४८ च्या सुमाराला त्याच्या कायमच्या उत्पन्नाची त्यांतून सोय झाली. आपलें काम पुष्कळसें कमी करून तें आपल्या सहकारी मंडळीवर अधिकाधिक प्रमाणांत तो सोपवीत गेला. त्यामुळें तात्त्विक विचारांत व करमणुकींत वेळ खर्च करण्यास सवड सांपडेल असें आतां त्यास वाटूं लागलें.

तथापि त्याला आयुष्यभर सवड अशी लाभलीच नाहीं. त्यानें डेव्हिड हॉल याजवर छापखान्याच्या कामाची जबाबदारी सोपविली व त्यांतून रिकामा होतांच त्यानें दुसरीं डझनभर कामें आपल्यामागें लावून घेतलीं. पेन्सिल्व्हेनिया येथें घर करून राहिल्यापासून अनेक योजना त्याच्या मनांत घोळत होत्या. त्यांचा विचार तो करूं लागला. त्या सोप्या नव्हत्या. किंबहुना अधिक त्रासदायकही होत्या. परंतु जेवढा भार घेणें शक्य होतें तेवढा त्यांचा भार त्यानें उचलला.

छापखान्याच्या उद्योगांतून निवृत्त झाल्याबरोबर त्यानें अभ्यासमंडळ स्थापन केलें व त्यांतूनच पुढें पेन्सिल्व्हेनिया विद्यापीठ निर्माण झालें. अमेरिकन तरुणांना काय शिकवावें यासंबंधानें त्याच्या कांहीं निश्चित कल्पना झालेल्या होत्या. त्या सर्वस्वी त्याच्या स्वतःच्या होत्या असें नाहीं. पण जेथून जेथून त्याला जें जें चांगलें उचलतां आलें तें तें त्यानें "गरीब रिचर्ड"च्या म्हणीप्रमाणें उचललें. त्यांतून योजना निर्माण केली व ती कृतींत आणण्याच्या उद्योगास तो लागला. नुसती कल्पना, कल्पना ह्या स्वरूपांत तो राहूं देत नसे. तिला तो प्रत्यक्ष रूप चढवी. कोणतीही कल्पना असो, ती प्रत्यक्षांत येऊं शकत नसेल तर त्यांत अर्थ नाहीं असें त्याचें मत होतें.

त्या काळीं शिक्षण म्हणजे ग्रीक आणि लॅटिन भाषा व साहित्य ह्यांचेंच शिक्षण प्रामुख्यानें समजलें जात असे. मुलाला लॅटिन व ग्रीक भाषेचें ज्ञान आल्याशिवाय त्याला सुशिक्षित समजलें जात नसे. त्याला

आपले विचार आपल्या मातृभाषेंतून व्यक्त करतां येतात कीं नाहीं किंवा मातृभाषेंतील वाङमय त्यानें किती आत्मसात् केलें आहे याचा त्या वेळीं विचारच नसे. किंबहुना इंग्लंड अमेरिकेंतील कित्येक विद्यालयांतील शिक्षणाचें माध्यम लॅटिन होतें.

फ्रँकलिनला हें सर्व नापसंत असे. विद्यमान जगांतील सर्व व्यवहार इंग्रजींतून करावा लागत असतांना ती टाकून जुन्या मृत भाषांवर इतका भर देणें हें नवीन जगांत व नवीन काळाशीं सर्वस्वी विसंगत आहे असें त्याचें मत होतें. चर्चसारख्या ठिकाणी काम करणाऱ्या लोकांना या जुन्या भाषांचें ज्ञान आवश्यक असावें हें ठीक आहे. पण इतर लोकांनीं केवळ पढीक शास्त्री पंडित बनावें असें त्याला वाटत नव्हतें. लोकांना इतर उद्योग आले पाहिजेत, व्यापार, उद्योगधंदे, कलाकुसरीचे व्यवसाय, शास्त्रज्ञान हें लोकांना शिकविलें पाहिजे असा त्याचा आग्रह होता. शिकणें म्हणजे पाद्री बनणें हें समीकरण तोडलें पाहिजे असें त्याचें म्हणणें होतें. जेथें धार्मिक शिक्षण दिलें जाणार नाहीं असें एकादें विद्यालय असावें असें त्यास वाटे. अशा ठिकाणीं कोणतेंही धर्मशिक्षण नसावें, व सर्व मतपंथांच्या लोकांना वाव असावा असें त्याचें मत होतें. १७४९ च्या काळांत सहिष्णु व उदार वृत्तीच्या म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या पेन्सिल्व्हेनियामध्येंही हा विचार नवा होता. वरिष्ठ शिक्षणाची प्रत्येक शाळा या ना त्या चर्चच्या नियंत्रणाखालीं होती.

हे विचार त्याच्या मनांत दृढ झाले तेव्हां त्यानें "पेन्सिल्व्हेनियांतील तरुण मुलांच्या शिक्षणासंबंधाची योजना" या विषयासंबंधानें एक पत्रक लिहून काढलें व तें प्रसिद्ध केलें. त्याच्या व्यवहारप्रधान दृष्टिकोणाचा हा एक उत्कृष्ट नमुना होता, व त्याच्या विचारांचा सुगंध त्याच्या भाषेलाही लागला होता. तो म्हणतो :

> या विद्यार्थ्यांसाठीं नदीच्या जवळपास एक घर असावें. तेथें एक छोटीशी फुलबाग, फळबाग, कुरण व शेत असावें. मुलांचें जेवण एकत्र असावें. तें साधें, पथ्यकर व काटकसरीचें असावें. त्यांची प्रकृति सुदृढ व निकोप बनावी यासाठीं पळणें, उड्या मारणें, पोहणें व कुस्ती करणें यांचें त्यांस शिक्षण द्यावें.

निदान अमेरिकेंत तरी त्या काळांत व्यायाम-शिक्षण हा एकंदर कॉलेज-

शिक्षणाचा भाग असावा ही कल्पनाच नवी होती. तळ टीपेंत तो म्हणतो कीं: पोहण्यांत एक प्रकारचें कौशल्य तर आहेच, परंतु प्रसंगीं जीव बचावण्यासही ती विद्या उपयोगी पडेल. आणि शिवाय उन्हाळ्यांत थंड पाण्याचें स्नान करण्यानें शरीराला फार फायदा• होतो. त्यासाठीं वेगळ्या विवेचनाची गरज नाहीं.

> ज्या काळांत खिडक्या घट्ट बंद करून व दारें लावून लोक घरांत बसत असत, त्या काळांत थंड वाऱ्यांत उघडें बसणें प्रकृतीला हितावह असतें असें फ्रँकलिन प्रतिपादन करीत असे. तेव्हां वरच्यासारखी एकादी योजना त्यानें आखावी यांत नवल नाहीं. जॉन ॲडॅम्स यांना त्याने एकदां सांगितलें कीं, रात्रीं निजण्याच्या खोलीत थंडगार वारा खेळू दिला म्हणजे पडसें जातें.

शारीरिक शिक्षणासंबंधानें वरील विचार व्यक्त केल्यानंतर अभ्यास विषयासंबंधानें तो म्हणतो : " जें जें उपयुक्त असेल तें तें सर्व त्यांना शिकवावें, तसेंच जें संस्कारकारी असेल तेंही शिकवावें. पण विद्या म्हटली तर पुष्कळ व वेळ थोडा अशी परिस्थिति असल्यानें, पुढें कोण मुलें कोणकोणत्या व्यवसायात शिरणार आहेत हें लक्षांत घेऊन त्यांना व्यवहारदृष्ट्या व संस्कारदृष्ट्या अत्यंत आवश्यक अशाच विषयांचें शिक्षण द्यावें. तिथें जे शिकतील त्यांना त्याचा आपआपल्या व्यवसायांत उपयोग झाला पाहिजे.

तो म्हणतो कीं, "त्यांना इंग्रजींत चांगलें, शुद्ध व संथपणें बोलतां आलें पाहिजे. अक्षर चांगलें पाहिजे. पत्रें, निबंध, संवाद, युक्तिवाद हें नेहमीं लिहून काढण्याची संवय पाहिजे. म्हणजे आपलें म्हणणें त्यांना स्पष्टपणें मांडतां येईल. नंतर इतिहास, गणित व शास्त्रें ज्यांना फ्रँकलिन तत्त्वज्ञान म्हणतो यांचें शिक्षणही त्यांना हवें." आज या गोष्टी आपणांला परिचित आहेत. परंतु १७४९ मध्यें त्या सर्वस्वी नवीन होत्या. तो म्हणतो : "व्यापार-कलांचा उगम, उद्योगधंद्यांचा विकास, उदीम, व्यापार केंद्रांचें स्थलांतर, इत्यादिकांचीं कारणें व सर्वांचा इतिहास विद्यार्थ्यांना मनोरंजक वाटेल व उपयुक्त ठरेल अशा रीतीनें शिकवावा. ह्या सर्वांमध्यें तो आपल्या काळाच्या एक शतक पुढें होता.

जुंटो क्लबांत या पत्रकांतील विचारांचें उत्साहानें स्वागत झालें व हें विद्यालय काढावें असें ठरलें. पैशाचा प्रश्न होता पण त्यासाठीं फ्रॅंकलिनला फार काळ वाट पाहावी लागली नाहीं. पैसा उभा करण्यांत तो तरबेज होता. सुरवातीपुरता पैसा उभा करण्यांत आला. एक जागा भाड्यानें घेतली व शिक्षक नेमण्यांत आले. थोड्याच काळांत विद्यालयांतील शिक्षक इतके लोकप्रिय झाले कीं, त्याची प्रगति अखंडित होत राहिली. फिलाडेल्फियांतील सर्वांत मोठी इमारत या शाळेनें घेतली, आपल्या प्रांतांतील सांस्कृतिक क्षेत्रांत या विद्यालयानें एक अगदीं नवा दृष्टिकोन आणलेला पाहण्याचें भाग्य त्याला लाभलें.

पेन्सिल्व्हेनिया विद्यापीठाचा इतिहासलेखक हॅरिस लिपिनकॉट यानें म्हटलें आहे कीं, अमेरिकन शिक्षणपद्धतींतील नवे विचार हे इतर ठिकाणांपेक्षां येथें शंभर वर्षें आधीं प्रगत झाले होते.

या काळांतील सर्वांत मोठी व दीर्घजीवी योजना म्हणजे ह्या विद्यालयाची होय. ती कार्यान्वित होत असतांनाच फ्रॅंकलिनचें लक्ष फ्रेंच व इंडियन लोकांनीं सीमेवर आक्रमण सुरू केलें होतें तिकडे खेचलें गेलें व कांहीं काळ हा चतुर माणूस जवळजवळ सैनिक बनला.

फ्रॅंकलिन लहान असतांना बॉस्टनमध्यें लढाईच्या गोष्टी लोकांच्या तोंडीं नेहमीं असत. क्रूर कत्तली, जाळपोळ, रक्तपात, रात्रीचे खुनी हल्ले, लोक पळवून नेणें इत्यादि प्रकार सतत चालत. वसाहतींच्या उत्तरेकडील प्रदेशांत न्यूफौंडलंड, केप ब्रेटन बेट, व सेंट लॉरेन्सपर्यंत या प्रदेशाच्या मालकीबद्दल ब्रिटिश व फ्रेंच यांच्यांत सतत झगडे चालत व त्यासाठीं दोन्ही राष्ट्रांत वारंवार लढाया होत. जवळच्या प्रदेशांत फ्रेंचांनीं इंडियन टोळीवाल्यांना आपल्यांत समाविष्ट करून — कारण त्यांचाही इंग्रजांविरुद्ध राग होताच— न्यू यॉर्क, मॅसॅचूसेट्स् यांच्या हद्दीपर्यंत हल्ले सुरू केले होते. त्यांचा प्रतिकार करण्याकरतां बॉस्टनमध्यें एक पथक उभारण्यात आलें होतें. या झगड्यांत कधीं जय, कधीं पराजय चालू असे. शेवटीं तह होई; पण तो कधींच फार काळ टिकत नसे.

पुढें फ्रॅंकलिन फिलाडेल्फियाला आला. तेथें शत्रूच्या हल्ल्याची तशी भीति नव्हती. तरुणपणीं युद्धाच्या वार्ता त्याच्या कानीं येत. क्वेकर लोकांना

युद्धाचा तिटकारा असे. न्यू इंग्लंड येथून फार दूर होतें. व जेथें नाविक युद्ध चाले तो प्रदेश तर आणखी दूर होता. सीमेवरील बातम्या फिलाडेल्फियाला येत; पण सीमेवर नेहमीच असुरक्षित वातावरण असे. कोणत्या वेळीं टोळीवाले धाड घालतील याचा नेम नसे. शांततेच्या काळांत भरभराट झाल्यामुळें युद्धाविषयीं तिरस्कार वाढत गेला. त्यामुळें जेव्हां न्यू इंग्लंड किंवा ब्रिटन येथून शत्रूविरुद्ध उठावणी करण्याकरतां मदतीसाठीं मागणी येई तेव्हां पेन्सिल्व्हेनिया तिकडे दुर्लक्ष करी.

पण १७४० मध्यें फ्रॅंकलिनला न्यू इंग्लंडमधील पूर्वीच्या परिस्थितीची जाणीव झाली. या वेळीं फ्रान्स व इंग्लंड यांच्यांत युद्ध चालू होतें. ऑस्ट्रियन राज्याच्या वारसाबद्दल युरोपांत सुरू झालेल्या युद्धाचा हा एक भाग होता. फिलाडेल्फियांतील लोक स्वस्थ होते. अशा स्थितीत फ्रेंचांनीं दक्षिणेकडे कूच करून ओहायो नदी गाठली व त्यांनीं लगतच्या टोळीवाल्यांबरोबरही संधान बांधलें. फ्रेंच व रानटी टोळ्या यांची युति होऊन ते अगदीं जवळ येऊन ठेपले हें पाहताच आतां स्वस्थ बसणें धोक्याचें ठरेल हें फ्रॅंकलिननें ओळखलें. १७४५ मध्यें फ्रेंचानी मिसिसिपीच्या कांठी तळ दिला व पेन्सिल्व्हेनियाचा गव्हर्नर टॉमस यानें लोकसभेला—फ्रॅंकलिन तिचा क्लार्क होता—या आक्रमणाची वार्ता कळविली व फ्रेंचांनीं उठविलेल्या टोळ्यांची धाड पेन्सिल्व्हेनियाच्या पश्चिम भागावर केव्हां पडेल याचा नेम नाहीं असेंही कळविलें. न्यू यॉर्क व न्यू इंग्लंडच्या सीमेवर व समुद्रावरही उभय पक्षांत रणकंदन सुरू असल्याच्या वार्ता येत होत्या.

या सर्व गोष्टी पाहून सद्यःपरिस्थितींत आपला प्रदेश असुरक्षित आहे हें फ्रॅंकलिनच्या तेव्हांच लक्षांत आलें. शत्रूचें बळ दिवसें दिवस वाढत चाललें आहे व त्यांच्या हल्ल्याला प्रतिकार करण्याचें आपल्याला मुळींच सामर्थ्य नाही हेंही त्यानें ओळखलें. त्याची कारणेंही त्याला माहीत होतीं. क्वेकर लोकांच्या विचारांची ठेवणच युद्धविरोधी होती. फिलाडेल्फियांतील श्रीमंत व्यापारी प्रतिकाराची तयारी करण्यास लागणारा पैसा देण्यास तयार होईनात. आमच्या बरोबरीनें क्वेकर लोक मदत देतील तरच आम्ही मदत देऊं असें ते म्हणूं लागले. शिवाय समुद्रमार्गें शत्रू आला तर त्याला वाटेंत पुष्कळ अडचणी आहेत व तिकडून आक्रमण होण्याची शक्यता फार कमी

अशीही त्यांची समजूत होती. शिवाय पूर्व-पश्चिम वाद होताच. धोक्याची भीति पश्चिम सरहद्दीला आहे. तेव्हां पश्चिम सीमेवरील लोकांनीं आपलें संरक्षण परस्पर करावें असें पूर्वेकडील लोक म्हणत तर धोका समुद्राच्या बाजूनें आहे व म्हणून फिलाडेल्फियानें आधींच आघाडी मारून शत्रूला नामोहरम करावें असें पश्चिमेकडील लोकांचें म्हणणें होतें. या सर्व परस्परांच्या वादांना कंटाळून फ्रँकलिननें एक पत्रक लिहून काढलें.

त्या पत्रकाचें नांव 'सत्यस्थिति' असें असून तें त्यानें मोठ्या आवेशपूर्ण व वक्तृत्वपूर्ण पद्धतीनें लिहिलें आहे. प्रचारतंत्राची त्याला जी उपजत देणगी होती, तिचा उपयोग करून त्यानें बायबलमधील एक कथा दृष्टान्तादाखल घेतली. लेश शहरांतले लोक बेसावध राहिल्यामुळें डॉनच्या लोकांनीं तें कसें बेचिराख केलें यासंबंधींच्या बायबलमधील कथेचा उपयोग करून फिलाडेल्फियाला व एकंदर प्रांतालाच केवढा धोका निर्माण झाला आहे तें त्यानें दाखवून दिलें. बेसावध, बेशिस्त व बेहत्यार अशा लेशमधल्या साठ हजार लोकांना सशस्त्र व सुसंघटित असे अवघे सहाशें लोक भारी ठरले, व त्यांनीं संगिनीच्या टोकानें लोकांना ठार मारून सबंध शहर बेचिराख करून टाकलें. त्यांना कोणी त्राता राहिला नाहीं. कारण त्यांचें रक्षण करणारे दूर होते. तरी पण अमेरिकेहून इंग्लंड जितकें दूर आहे तितकें तें दूर नव्हतें. पण ते कांहीं करूं शकले नाहींत. रक्षण करण्याची जबाबदारी ज्या इंग्लंडवर, तें शेकडोंशें मैल दूर आहे. आणि तरीही फिलाडेल्फियाचे लोक या सर्व परिस्थितीकडे कसे दुर्लक्ष करीत होते तें त्याने दाखवून दिलें.

सगळीकडे शत्रूचे गुप्तहेर पसरले आहेत असें सांगून श्रीमंत व्यापाऱ्यांना उद्देशून तो म्हणतो : तुमचें असें म्हणणे आहे काय कीं, क्वेकर लोकांचा व्यापार चालावा म्हणून आम्ही आपला पैसा खर्च करावा ? त्यांच्या संरक्षणाकरतां आम्हीं कां धडपडावें? आम्हीं कांहीं करणार नाहीं. तिकडे व्यापार तरो नाहीं तर बुडो व शहर जळो, आम्हांस त्याची पर्वा नाहीं."

अशा लोकांना त्यानें बुडत्या जहाजावरील आपला एक वैरी जगेल म्हणून पाणी उपसून काढण्याला मदत करण्याचे नाकारणाऱ्या माणसांची उपमा दिली व तेही बुडतील व तुम्हीही तरणार नाहीं असें बजावलें.

सत्यस्थिति ' या पत्रकांत फ्रॅंकलिनची लोकशाही मनःप्रकृति अतिशय उत्कटतेनें दिसून येते. पैसा व सत्ता पाठीशीं असणारे लोक आपत्ति येतांच पळून जातात आणि आपणा सामान्य माणसांना — शेतकरी, दुकानदार, व्यापारी इत्यादि लोकांना — मात्र हाल सोसावे लागतात, याबद्दल श्रीमंतांची त्यानें खरडपट्टी काढली आहे. या सर्वसामान्य मध्यमवर्गीय जनतेशीं मुद्रित शब्दाच्या द्वारें फ्रॅंकलिननें आपला संबंध जोडला होता. या ' सत्यस्थिति ' पत्रकाचा परिणाम त्यामुळें चांगला घडून आला. त्याचें वर्तमानपत्र, त्याचें ' गरीब रिचर्ड ' चें पंचांग, त्याचें लेखन यांनीं जनतेच्या मनाची किती पकड घेतली होती, हें यावरून दिसून आलें.

त्याच्यापूर्वीं मध्यमवर्गीय लोकांचें छापील चालू वाङ्मयाकडे लक्ष नव्हतें. पण आतां छापून आलेल्या मजकुराकडे त्यांचें लक्ष खेचलें जाऊन ते तें प्रमाण मानूं लागले होते. लोकशाही विचारसरणीचा प्रसार करण्याचें एक प्रभावी साधन म्हणून फ्रॅंकलिननें मुद्रणाचा यशस्वी रीतीनें उपयोग केला. व त्याचाच पुढें अधिक उपयोग करून टॉम पेन यानें अमेरिकन लोकांचीं मनें क्रान्ति करण्यास उद्युक्त केलीं.

' सत्यस्थिति ' या पत्रकांत फ्रॅंकलिननें योजिलेली भाषा उत्कृष्ट असून त्यानें केलेला युक्तिवाद एकाद्या वकिलाला शोभेसा आहे. तो म्हणतो :

> आमच्या पुढाऱ्यांतील आपापसांतील भांडणें, त्यांच्यांतील धर्मविषयक चुकीच्या समजुती, सत्तेची हाव, विलक्षण अहंकार, मत्सर व दीर्घद्वेष यांमुळें आम्हां सामान्य लोकांचें जीवित, आमचीं कुटुंबें व आमची मालमत्ता यांना सततचा धोका निर्माण झाला आहे. आणि त्यामुळें साहसी प्रवृत्तीच्या, क्रूर स्वभावाच्या, आमचीं बिंगें माहीत असलेल्या व आतांपर्यंत मिळालेल्या यशानें फुगून गेलेल्या शत्रूंचें चांगलेंच फावलें आहे. आमच्यांतील श्रेष्ठ पुढाऱ्यांनीं देशाचा नाश घडवून आणण्याची जणूं प्रतिज्ञाच केलेली दिसते. आमचा अत्यंत कट्टर शत्रू जो फ्रान्स, त्याला ते जणूं आमच्या नाशासाठीं आमंत्रणच देत आहेत ! अशा परिस्थितींत आम्ही कोणाला शरण जावें ! कोणाकडे मदत मागावी !

फ्रँकलिनच्या या पत्रकाचा तत्काळ परिणाम झाला. "फिलाडेल्फियांतील एक व्यापारी" अशी त्यावर सही होती. पण इतर धनिक व सुखवस्तु लोकही पुढें आले. पण बहुधा संतापानें लाल होऊन ! अखेर एक सैनिक दल निर्माण करण्यासाठीं मोठी स्वयंसेवक संघटना त्यांतून उभी झाली. शस्त्रें, दारूगोळा, तोफा व इतर साहित्य विकत घेण्याकरतां पैसा उभा करण्यांत आला. एक कंपनी काढण्यांत आली. अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका झाल्या. बायकांनीं ध्वज शिवून दिले. त्यावर फ्रँकलिननें सुचविलेलीं चिन्हें भरलीं होतीं. १७४८ सालीं तह झाला, तोंपर्यंत या स्वयंसेवक दलांतील सैनिकांची संख्या दहा हजारांवर गेली होती. कित्येक क्वेकर लोकांनाही संरक्षणासाठीं प्रतिकार केला पाहिजे, त्यांत कांहीं अनैतिक नाहीं हें तत्त्व मान्य झालें व आपल्याला कोणी वाळीत टाकलें तरी हरकत नाहीं, पण फ्रँकलिनच्या या कार्याला विरोध करायचा नाहीं असें त्यांनीं ठरविलें.

ही सर्व संघटना उभी करण्यांत फ्रँकलिनचाच विशेष पुढाकार होता. त्यानें तोफखान्यासाठीं पैसे जमविले व एक किल्ला बांधण्यासाठीं एक लॉटरी काढली. तो स्वतः न्यू यॉर्कला गेला व तेथील गव्हर्नर क्लिंटन याला भेटून त्याजवळ त्यानें कांहीं तोफा उसन्या मागितल्या. आरंभाला गव्हर्नरनें साफ नकार दिला. पण आपल्या कौन्सिलच्या सभासदांबरोबर जेवण चाललें असतांना दारू पिऊन खुशींत आल्यावर त्यानें सहा तोफा देण्याचें मान्य केलें. पुढें दारूचे आणखी कांहीं पेले झोकल्यावर त्यानें दहा तोफा देण्याची तयारी दर्शविली आणि शेवटीं प्रसन्न होऊन त्यानें गाड्यासुद्धां अठरा तोफा दिल्या. त्या उत्कृष्ट १८ पौन्डी तोफा होत्या

फ्रँकलिनच्या या कामगिरीबद्दल फिलाडेल्फियाच्या पलटणीनें त्याला कर्नल हें पद देऊं केलें, पण त्यानें तें विनयपूर्वक नाकारलें व आपल्यापेक्षां अधिक लायक असलेल्या दुसऱ्या इसमास तो अधिकार द्यावा अशी त्यानें शिफारस केली. तथापि दुसऱ्या एका लढाईंत लष्करी अधिकारी म्हणून प्रत्यक्ष रणांगणावर काम करण्याचें त्याच्या नशिबीं होतें. व त्याला जरी तशी प्रत्यक्ष पदवी नव्हती, तरी त्याला "सेनापति" असें अभिधान लाभलें होतें.

१७४८ च्या ऑक्टोबरमध्यें इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यांत एक्स ला शापेल येथें तह झाला. तथापि तो फार काळ टिकण्यासारखा नव्हता. विशेषतः

वसाहतींच्या बाबतींत चालण्यांत आलेल्या तहाच्या अटी अत्यंत असमाधान-कारक होत्या. वसाहतींनीं लुइसबुर्ग जिंकून घेतलें होतें. तें फ्रेंचांना परत करण्याची त्यांत अट होती, ती त्यांना मुळींच पसंत नव्हती. शिवाय पुन्हा इंडियन लोक स्वारी करणार नाहींत व फ्रेंच त्यांना उत्तेजन देणार नाहींत अशी त्यांत हमी नव्हती. त्यामुळें जरी इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यांत तह झाला तरी वसाहतींतील हल्ले थांबले नव्हते. ओहायो खोऱ्यांतील प्रदेशाच्या मालकीबद्दल तंटा उपस्थित झाला व १७५० च्या सुरवातीलाच लढयाला तोंड लागलें. त्यांपैकीं कांहीं लढायांत जॉर्ज वॉशिंग्टननें भाग घेतला व हा लढा पसरत पसरत १७५४ च्या सुमारास पेन्सिल्व्हेनियाच्या पश्चिम टोका-पर्यंत जाऊन पोचला. तेव्हां फ्रँकलिननें पुन्हा वसाहतींच्या सामुदायिक संरक्षणासाठीं संघटित प्रयत्न करण्यास हांक दिली.

त्यानें संयुक्त संस्थानांच्या संघटित संरक्षणावर भर दिला. संयुक्त संस्थानें ही कल्पना त्यानें प्रथम काढली. हा शब्दप्रयोग त्यानें प्रथम केला असें बॅलझॅक यानें म्हटलें आहे. बॅलझॅकनें केलेली ही काव्यात्म अतिशयोक्ति आहे. पण जोंपर्यंत फ्रँकलिनची स्मृति जिवंत आहे, तोंपर्यंत ती त्याला चिकटलेली राहील. खरें असें आहे कीं, अमेरिकेंतील हीं संयुक्त संस्थानें हॉब्ज, लॉक, मॉटेस्क्यू, जेफरसन इत्यादि राजकीय तत्त्वज्ञांच्या विचार-परंपरेंतून निर्माण झाली. तथापि १७५४ मध्यें फ्रँकलिननें खऱ्याखुऱ्या ऐक्याची योजना आखली व प्रातिनिधिक स्वरूपाच्या राज्यसत्तेचें तिला रूप दिलें हें कांहीं खोटें नाहीं. आपल्या या एकीकरणाच्या योजनेंतून संयुक्त संस्थानें निर्माण झाली असा दावा फ्रँकलिननें कधींच केला नाहीं. उलट पुढें पसतीस वर्षांनीं लिहितांना तो म्हणतो, "जर माझी योजना १७५४ मध्यें स्वीकारण्यांत आली असती तर राज्यक्रांति व स्वातंत्र्य एक शतकानें पुढें ढकललें गेलें असतें." महत्त्वाचा मुद्दा एवढाच कीं, सर्वांच्या सामुदायिक संरक्षणासाठीं, परस्परांबद्दल अविश्वास, मत्सर व शत्रुत्वही बाळगणाऱ्या निरनिराळ्या वसाहतींना त्यानें एका योजनेखालीं आणलें व त्यामुळें पुढें जेव्हां ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध झगडा करण्याचा प्रसंग निर्माण झाला, तेव्हां फ्रँकलिनच्या या योजनेमुळें सर्व वसाहती एकसूत्र करण्याचें काम सुलभ झालें.

या योजनेचें निमित्त कारण असें घडलें कीं, ब्रिटिश व्यापार खात्यानें अॅल्बनी येथें एक परिषद बोलावली व फ्रेंच व त्यांचे दोस्त असलेल्या रानटी जमाती यांविरुद्ध झगडा, करण्यासाठीं इंडियन टोळीवाल्यांचा कितपत उपयोग करतां येईल हें पाहण्याचा प्रयत्न केला. त्या निमित्तानें फ्रँकलिननें आपली योजना मांडली. इरॉकॉई टोळघांचा कांहीं काळ फ्रेंचांविरुद्ध इंग्रजांना मदत करण्याकडे कल झुकला होता. याचें कारण, फ्रेंचांशीं दोस्ती करणाऱ्या टोळघांशीं त्यांचें वाकडें आलें होतें. त्यांची ब्रिटिशांबरोबर झालेली मैत्री फारशी मनापासूनची नव्हती. कारण ब्रिटिशांच्या हातून त्यांचें फार नुकसान झालें होतें. पण आपण त्या लोकांना भरपूर दारू पुरविली तर त्यांची प्रत्यक्ष मदत न मिळाली तरी त्यांना तटस्थ ठेवतां येईल असें इंग्रजांना वाटत होतें.

या सात प्रांतांच्या परिषदेंत फ्रँकलिननें संघटनेची योजना मांडली व ती सभासदांना इतकी आकर्षक वाटली कीं इंडियन लोकांशीं बोलणीं करण्याकरतां जरी ते जमले होते तरी या योजनेच्या विचारानेंच त्यांना अधिक आकृष्ट केलें. समान शत्रूविरुद्ध संरक्षणासाठीं योजावयाचे इतके अनेक उपाय त्या योजनेंत नमूद केलेले होते कीं, तिचें सर्वांनीं मोठघा उत्साहानें स्वागत केलें. खरें खुरें संघस्वरूप त्यांत दिसून येत होतें. प्रत्येक प्रांतानें आपली अंतर्गत स्वायत्तता राखावयाची, सार्वभौमत्व राखावयाचें व आपआपले कायदे व घटनाही स्वतंत्र राखावयाची. पण संघराज्याच्या कारभारासाठीं लागणारा पैसा व प्रतिनिधि मात्र सर्वांनीं द्यावयाचे. या संघराज्यानें शत्रूशीं मुकाबला करावयाचा व परदेशी सरकारांशीं संबंध ठेवावयाचा अशी ही योजना होती. राजानें या संघराज्याचा अध्यक्ष नेमावा, व प्रातिनिधिक कायदेमंडळानें सर्वांच्या संरक्षणासाठीं कायदे करावेत. पुढें जी प्रजासत्ताक राज्याची घटना तयार झाली तिच्याशीं या योजनेचें पुष्कळ सादृश्य आहे. मात्र सर्व प्रांतांतून ही योजना अमलांत यावयाची तर त्यासाठीं पार्लमेंटचा कायदा होणें अवश्य आहे हें परिषदेनें मान्य केलें.

अॅल्बनी येथें भरलेल्या परिषदेनें जरी ही योजना मान्य केली तरी ती अमलांत यावयाची तर तिला वसाहतींच्या विधिमंडळांची आधीं मान्यता

मिळणें जरूर होतें, व व्यापार खात्यानें राजाकडे तिची शिफारस करणें अवश्य होतें, पण या दोन्ही गोष्टी घडल्या नाहींत. वसाहतींच्या विधिमंडळांनीं या योजनेचा स्वीकार केला नाहीं. कारण यांत राजाच्या सत्तेचें अधिक नियंत्रण आपण आपल्यावर ओढवून घेतों असें त्यांना वाटलें. तर उलट विलायतेंत ती लोकशाहीकडे अधिक वळलेली आहे म्हणून नापसंत ठरविण्यांत आली. दुसरा जॉर्ज, त्याचे मंत्री व एकंदर पार्लमेंट यांचा दृष्टिकोन लक्षांत घेतां त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें नाही. परंतु वसाहतींनींही ती योजना स्वीकारली नाहीं. त्यावरून अमेरिकेंत एकात्मतेची भावना रुजण्यास अद्याप अवकाश आहे हें स्पष्टपणें दिसून आलें. तसेंच परस्परद्वेष व मत्सर ह्यांच्या रूपानें १७५४ सालीं संघटनेच्या मार्गांत जो अडथळा उभा होता तो दूर होण्यासाठीं फ्रेंच व इंडियन लोकांच्या हल्ल्यांपेक्षांही अधिक भयानक अशा संकटाची आवश्यकता होती हेंही दिसून आलें. ओहायो खोऱ्यांतील आपत्ति एव्हांना अतिशय तीव्र झाली होती. व्हर्जिनिया आणि मेरीलँड येथील धाडसी लोकांनीं बांधलेला किल्ला फ्रेंचांनीं जिंकून घेतला व त्याची डागडुजी करून त्याला दुकीन असें नवें नांव दिलें. नेसेसिटी किल्ला सोडून देणें वॉशिंग्टनला भाग पडलें. शेवटीं व्हर्जिनियाच्या गव्हर्नरनें मदत पाठविण्याबद्दल इंग्लंडला विनंती केली. १७५५ मध्यें इंग्लंडहून मदत आली; पण तिचा पुढें पार धुव्वा उडाला.

जनरल एडवर्ड ब्रॅडॉक हा आपल्या दोन पलटणीनिशीं एप्रिलमध्यें व्हर्जिनियाला येऊन पोहोंचला. व लौकरच त्यानें फ्रँकलिनची गांठ घेतली. एडवर्ड ब्रॅडॉक हा शूर अधिकारी होता. परंतु त्याला जंगली लढाईची कांहीं माहिती नव्हती. तो स्वतःच्याच कर्तबगारीच्या घमेंडींत असे. त्याच्याशीं झालेलें एक संभाषण फ्रँकलिननें लिहून ठेवलें आहे. त्यावरून या लढाईच्या बाबतींत त्याच्या मनाची अवस्था किती भयावह होती हें दिसून येतें.

फोर्ट दुकीन काबीज करून नायगाराला जावें व तो घेऊन शक्य झालें तर तसेंच पुढे फ्रॉंटेनॅकही घ्यावें असें सेनापतीचें धोरण होतें. दुकीन किल्ला घेण्यास आपणांस फार तर तीन चार दिवस लागतील असा त्याचा अंदाज होता. व एकदां तो किल्ला हातीं पडला म्हणजे नायगाराचा रस्ता मोकळाच झाला असें त्याला वाटत होतें.

अशा रीतीनें कूच करण्यांत गोऱ्या सैनिकांवर केवढी आपत्ति कोसळण्याचा संभव आहे याची फ्रँकलिनला चांगली कल्पना होती. त्यानें ती सेनापतीजवळ सांगितली. पण फ्रँकलिननें दाखविलेल्या धोक्यांना त्यानें महत्त्व दिलें नाहीं.

फ्रँकलिन म्हणाला, " तुम्ही इतकें सैन्य घेऊन दुकीनपर्यंत जाऊन पोंचला तर तो किल्ला फारसा प्रयास न करतां हातीं पडेल हें खरें आहे; पण वाटेंत जंगलांतून जातांना दवा धरून बसलेल्या इंडियन लोकांच्या टोळ्या हल्ले करतील. सरावानें व अनुभवानें असे गनिमी हल्ले करण्यांत ते लोक फार पटाईत झालेले आहेत. ते तुमचें सैन्य कापून काढण्याचा फार संभव आहे. हा जंगलांतला आडवळणाचा पायरस्ता चार मैल लांब असून हे जंगली लोक तुमच्या रांगेवर मधून मधून हल्ले करून सैन्याची पांगापांग करूं शकतील व त्यामुळें सैन्याच्या सामर्थ्याला मोठा धोका निर्माण होण्याची भीति आहे. "

ब्रिटिश सेनापतीला फ्रँकलिन हा घरीं बसून लष्करी डावपेचांचा कागदावर आराखडा काढणारा वाटला. म्हणून तुच्छतापूर्वक हसून तो म्हणाला, " हे क्रूर जंगली लोक तुमच्या नवशिक्या अमेरिकन सैनिकांना मोठे भयंकर वाटणें शक्य आहे. परंतु राजाचें जें कवायती सैन्य आहे त्याच्यापुढें त्यांची कांहीं मात्रा चालावयाची नाहीं."

ब्रॅडॉकचें सैन्य जरी कसलेलें व कवायती होतें, तरी दुर्दैवानें त्याला फक्त खुल्या मैदानांतील शिस्तशीर लढाईचा सराव होता. त्याला या जंगलांतील अवघड प्रदेशांतील गनिमी हल्ल्यांना कसें तोंड द्यावयाचें याची कांहींच कल्पना नव्हती. आणि या भागांतल्या इंडियन टोळ्यांना तो हातचा मळ होता. शिवाय या भागांतून जातांना वसाहतवाल्यांचीं जेथें गांवें होतीं, तेथील लोक अतिशय गरीब असल्यानें वाटेंत रसद मिळण्याची शक्यता नव्हती. शिवाय या खेडवळ लोकांसमोर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या ऐटीचें तो जें प्रदर्शन करी त्यामुळेंही सामान्य लोकांत या सैन्याबद्दल आपलेपणा व उत्साह निर्माण झाला नाहीं.

तो जेव्हां फ्रेडरिकटाऊनला जाऊन पोंचला तेव्हां त्यानें जवळपासच्या शेतकऱ्यांजवळ आपल्या सामानाच्या वाहतुकीसाठीं दीडशें गाड्यांची

मागणी केली. पण त्याला जेमतेम पंचवीस गाड्या मिळाल्या. पण या वेळीं त्याजबरोबर फ्रँकलिन होता. त्यानें सेनापतीची समजूत काढली व त्याला हव्यात तेवढ्या गाड्या पेन्सिल्व्हेनियांतून देतों असें सांगितलें. या वेळीं त्यानें आपल्या आयुष्यांतली एक फार मोठी कामगिरी केली. तो लॅंकॅस्टर (पेन्सिल्व्हेनिया) येथें गेला व एक जाहिरात देऊन त्यानें एक गाडी व चार घोडे अशा १५० गाड्यांची मागणी केली. त्यासाठीं त्यानें कांहीं रक्कमही देऊं केली. दोन आठवड्यांत त्या सर्व गाड्या तो हजर करूं शकला. या कामासाठीं सेनापति ब्रॅडॉक यानें त्याजजवळ दिलेले पैसे अपुरे पडल्यानें त्यानें पदरची भर घालून बयाणाची रक्कम पुरी केली. नंतर त्यानें आपल्या खर्चानें घोड्यावरून हजार पौंड किंमतीचें सामानही पाठविलें. त्यांतील कांहीं रक्कम त्याला मिळावयाची अखेर राहूनच गेली.

ही सर्व मदत घेऊन ब्रॅडॉक कूच करीत निघाला; पण या स्वारींत त्याला फार मोठें अपयश आलें. ही हकीकत आतां अमेरिकेंतल्या शाळकरी पोरांनाही ठाऊक आहे. किल्ले दुकीन येथें पोचण्यापूर्वी आठ मैलांवर असतांनाच त्याच्या सैन्यावर हल्ले होऊन त्याचे तुकडे तुकडे झाले. या हल्ल्यांत त्याचे ८९ पैकीं ६३ अधिकारी व निम्मे अधिक सैनिक मारले गेले व बाकीचे भीतीनें मागें परतले. त्यांना कर्नल वॉशिंग्टन देखील आवरूं शकला नाहीं. स्वतः ब्रॅडॉकही जखमी होऊन परतला.

ही मोननगाहेलाची लढाई ९ जुलै १७५५ ला झाली. फ्रेंचांच्या विजयानें इंडियन टोळ्यांना अधिकच चेव आला व त्यांनीं हिवाळ्यापूर्वी जोराचे हल्ले सुरू केले. अशा परिस्थितींत कांहीं तरी केलेंच पाहिजे असें सर्व जाणत्या लोकांना वाटत होतें. परंतु त्या वेळीं जें राजकारण चालू होतें त्यामुळें सरकार निष्क्रिय बनलें होतें. फिलाडेल्फियाचे प्रातिनिधिक विधिमंडळ व वुइल्यम पेन याचे विलायतेंत असणारे मुलगे — ते पेन्सिल्व्हेनिया संस्थानाचे मालक होते — यांच्यांत मोठा वाद चालू होता. सारांश अमेरिकन लोकशाही व वसाहतींवर हुकमत गाजविण्याची ब्रिटिशांची मनोवृत्ति यांच्यांतील हा झगडा होता. पेन्सिल्व्हेनियामधील आपल्या इस्टेटीवर कर बसविण्याचा तेथील लोकसभेला अधिकार नाहीं असें पेनच्या मुलांचें म्हणणें होतें. तर त्यावर कर बसविण्याचा आपला हक्क आहे असें

लोकसभा म्हणत होती. आम्हांला त्यांच्यावर कर बसवूं द्या, नाहीं तर पेनची इस्टेट राजाच्या नियंत्रणाखालीं तरी आणा असें लोकांचें म्हणणें होतें. या सर्व वादावादीमुळें संरक्षणासाठीं पैसा उभा करणें जमेना. आणि पश्चिम भागांतून संरक्षणासाठीं फिलाडेल्फियांत येणाऱ्या लोकांची तर रांग लागली. आपल्या गांवांचे व जमिनींचे शत्रूपासून संरक्षण करा असें ते सांगूं लागले.

फ्रँकलिनला हें वृत्त समजलें तेव्हां त्यानें त्या जर्मन वसाहतवाल्यांची भेट घेऊन त्यांचें सांत्वन केलें. परंतु एवढ्यानें भागण्यासारखें नव्हतें. तांतडीनें हालचाल करण्याची आवश्यकता होती. त्यानें राजकारण बाजूला ठेवून प्रथम एक सैन्य उभारण्याकरतां आणि त्यासाठीं साठ हजार पौंड खर्च करण्याकरतां असेंब्लीकडे मागणी केली, आणि जवळ जवळ सक्तीनें ती मंजूर करून घेतली. ऐन कडक हिवाळ्यांत तो स्वतः सहाशे सैनिकांना बरोबर घेऊन सीमेच्या संरक्षणार्थ निघाला.

या भागांतील वसाहतवाले जर्मनींतून आलेले होते. ते शांतताप्रिय असून स्वतःचें संरक्षण करण्याला असमर्थ होते. लष्करी डावपेचांची त्यांना कांहीं कल्पना नव्हती. परमेश्वर आपलें रक्षण करील या आशेवर ते स्वस्थ राहात. परंतु इंडियन टोळीवाल्यांनीं त्यांच्या बायकामुलांच्या टाळूवरचीं कातडीं सोलून नेलीं, कोठारें जाळून टाकलीं, व सर्वत्र दाणादाण करून सोडली, तरी त्यांचा तो परमेश्वर जागा झाला नाहीं. घोड्यावर स्वार होऊन घोडदळ, पायदळ व एक दोन तोफा बरोबर घेऊन चाललेल्या जनरल फ्रँकलिनला – त्याला ते सेनापति म्हणत – त्यांनीं पाहिलें तेव्हां या भोळसट शेतकऱ्यांना आपल्या संरक्षणासाठीं देवानेंच हा पराक्रमी दूत पाठविला आहे असें वाटलें असेल !

कांहीं मोक्याच्या ठिकाणीं, फ्रँकलिननें नवे मेढेकोट किल्ले बांधण्यास सुरवात केली. त्यासाठीं झाडें पाडून एक एक फूट जाडीचे आणि अठरा फूट लांबीचे सुमारें साडेतेराशें खांब प्रत्येक कोटासाठीं त्यांना घ्यावे लागले. झाडें तोडण्यास लागणारीं हत्यारें व अवजारें लोकांनीं पुरविलीं.

फ्रँकलिन म्हणतो : "आमच्याजवळ फक्त ७० कुऱ्हाडी होत्या; पण आम्ही तांतडीनें झाडें तोडण्यास सुरवात केली. आमचे लोक या कामांत वाकबगार होते. झाडें पटापट तोडलीं जात. किती वेळ लागतो हें एकदां मी पाहिलें.

दोन माणसांनीं सहा मिनिटांत चौदा इंच व्यासाचें झाड तोडून जमिनीवर पाडलें. त्याचे अठरा अठरा फुटांचे तीन खांब झाले. असें खांब सुतारांनीं जोडून गोल उभे केले. त्यांच्या आंतल्या बाजूनें फळयांचे उंचवटे उभे केले, व त्यावर उभे राहून, खांबांमधल्या फटींतून शत्रूवर गोळया सोडण्याची व्यवस्था केली. आम्ही एका मेढेकोटाच्या आंत उंचवटयावर एक तोफही उभी केली व लगेच उडविली. हेतु हा कीं जवळपास कोणी इंडियन असले तर आमच्याजवळ हेंही शस्त्र आहे हें त्यांना समजावें. अशा रीतीनें एका आठवडयांत आमचा किल्ला उभा झाला. पाऊस दिवसाआड पडत होता व पावसांत काम करणें अशक्य होतें तरी एका आठवडयांत हें काम पुरें झालें.

फ्रँकलिननें ऐन थंडीच्या कडाक्यांत हें काम पार पाडलें. पन्नाशीचें वय, देह स्थूल झालेला, सुखवस्तु जीवनाची संवय लागलेली, असें असतांही त्यानें सतत कष्ट उपसले. त्यानें घरीं जीं पत्रें पाठविलीं, त्यांत तक्रारीचा एक शब्द नाहीं. हिवाळयाची कडक थंडी, व निजेला धोंडा व भुकेला कोंडा अशी स्थिति असतांही, तें सर्व सोसून त्यानें मोठें लष्करी कौशल्य दाखविलें व स्वतःला लष्करी शिक्षण नसतांही सैन्याचें नेतृत्व केलें. या कामांत त्याच्याकडील मुख्य काम एंजिनिअरचें होतें; परंतु प्रत्यक्ष लढाईच्या कामांत सैन्यांतील लोकांमधील धैर्य टिकवून धरण्यांत व निराश झालेल्या सीमेवरील वसाहतवाल्या लोकांना धीर देण्यांत त्याचें विशेष कौशल्य दिसून आलें.

मे महिन्यांत फ्रँकलिन फिलाडेल्फियाला परतला. तों इंग्लंडनें फ्रान्सविरुद्ध युद्ध पुकारल्याचें जाहीर झालें. दोन वर्षेपर्यंत अमेरिकेतील वसाहती सैन्य व ब्रिटिश सैन्य फ्रेंच आक्रमणाला तोंड देत व मार खात होतें. पुढें पिटचें मंत्रिमंडळ आल्यावर परिस्थिति पालटली. व पॅरिसचा तह होऊन सुप्रसिद्ध सप्तवार्षिक युद्ध संपलें आणि मिसिसिपीच्या पूर्वेकडील सर्व प्रदेश व त्यावरील सर्व हक्क फ्रान्सनें सोडून दिले.

या धकाधकीच्या रणांगणांत उतरण्यापूर्वी फ्रँकलिन दुसऱ्याच एका संशोधनात्मक कार्यांत निमग्न झालेला होता. तो लष्करी शिपाई बनला असतांही त्याचें हें कार्य चालूच होतें. तो आत्मचरित्रांत लिहितो : "आमची पलटण विजय मिळवून फिलाडेल्फियाला परत आली तेव्हां बरोबरचे सैनिक माझ्या घरापर्यंत आले व तेथें येऊन त्यांनीं बंदुकांच्या फैरी झाडून मला

सलामी दिली. तेव्हां माझ्या विजेच्या प्रयोगशाळेंतील बरेंच काचसामान फुटलें." या विजेच्या संशोधनानें, त्याचें नांव सर्वांच्या तोंडीं झालें. हें अतिशय नाजूक काम शांतपणें, चिकाटीनें व अतिशय मेहनतीनें त्यानें अनेक वर्षें चालविलें होतें.

११ – शास्त्रीय संशोधन

निसर्गाच्या रहस्यांचा शोध हा फ्रँकलिनचा फुरसतीच्या वेळचा एक मोठा उद्योग असे. याला अठराव्या शतकांत तत्त्वज्ञान असें म्हणत. आजच्यापेक्षां त्या काळांत तत्त्वज्ञानाच्या मूळ कल्पनेशीं शास्त्रकल्पनेचा अधिक मेळ होता. फ्रँकलिनच्या तरुणपणच्या काळांत निसर्गनियमांचें ज्ञान बेताचेंच असे. व तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत त्याप्रमाणें अंदाज पुष्कळ बांधण्यांत येत. या काळांत न्यूटननें पदार्थविज्ञानशास्त्राचा पाया घातला होता, तरीही अंदाजावरच एकंदर भर असे. फ्रँकलिनला देववाद (Deism) बुद्धीला पटणारा वाटे. पण भौतिक क्षेत्रांत मानवाला अज्ञात असणारें जग विशाल आहे व चालू धर्ममतांनीं त्या जगाची व त्यांतील विविध घटनांची केलेली फोड भोळसटपणाची व अंधश्रद्धेवर आधारलेली असल्यानें भयंकर आहे असें त्याचें मत होतें. ईश्वरानें निर्माण केलेल्या या जगतांत कांहीं एक योजनाबद्धता आहे, वादळें, उष्णता, ग्रहांच्या गति, चराचर सृष्टीची वाढ, वनस्पति व प्राणी यांचें जीवन या गोष्टी कांहीं ईश्वरी लहरीवर किंवा चमत्कारांवर अवलंबून नाहींत. या गोष्टींचा ठाव घ्यावा, हे निसर्ग नियम शोधून काढावेत, व सामान्य माणसाचें जीवन सुखी करण्यासाठीं त्यांचा उपयोग करावा ही त्याच्या मनाची ओढ होती.

त्या वेळच्या इतर शास्त्रज्ञांत व फ्रँकलिनमध्यें महत्त्वाचा फरक हाच होता. शास्त्रसंशोधनाचा माणसाला उपयोग झाला पाहिजे यावर त्याचा कटाक्ष होता. त्या वेळीं पुष्कळ शास्त्रज्ञ आपले शोध अगदीं एकीकडे राहून करीत आणि व्यवहाराचा त्यांना स्पर्शही होऊं देत नसत. स्कॉच भूगर्भशास्त्रज्ञ जेम्स हटन याच्याप्रमाणें शास्त्रांचें ज्ञान सामान्य माणसांच्या कक्षेबाहेरचें आहे असें त्याला मुळींच वाटत नसे. अशा प्रकारची विचारसरणी त्याला शिष्टपणाची वाटे. अगदीं सामान्य माणसालाही सर्व गोष्टी समजल्या

पाहिजेत व निसर्गनियमांचा उपयोग त्याला आपलें जीवन सुखावह करण्याच्या कामीं करतां आला पाहिजे तरच तें संशोधन व शास्त्रज्ञान असें तो म्हणे. ज्याचा प्रत्यक्षांत उपयोग नाहीं तें ज्ञान कवडीमोल होय असें त्याचें मत होतें.

फ्रँकलिन १७२६ मध्यें लंडनहून फिलाडेल्फियाकडे जावयाला निघाला. तेव्हां जातांना वाटेंतच सृष्टीच्या रहस्याचा शोध घेण्याकडे त्याच्या मनाची ओढ असल्याचें आपण मागें पाहिलेंच आहे. नंतर सहा वर्षांनीं तो जेव्हां पंचांगाच्या उद्योगांत पडला तेव्हां त्यानें या विषयाचा अधिक अभ्यास सुरू केला. ग्रहज्योतिष व फलज्योतिष यांची पूर्वीं गल्लत केली जात असे व इतर सर्व पंचांगें भविष्यानेंच भरलेलीं असत. फ्रँकलिननें ग्रहज्योतिष शास्त्राची वेगळी मांडणी केली. खगोलशास्त्राच्या आजच्या आपल्या ज्ञानाशीं त्याचे कांहीं अनुभव सर्वस्वी जुळते नाहींत हें खरें आहे, तथापि ग्रहनक्षत्रांवरून भविष्य वर्तविण्याच्या प्रसंगीं 'गरीब रिचर्ड' त्या विषयाची थट्टा करी. १७३९ च्या पंचांगांत 'खरें भविष्य' म्हणून त्यानें जें लिहिलें आहे त्यांतील एक सुप्रसिद्ध उतारा पुढें दिला आहे, त्यावरून त्याची कल्पना येईल. तो असा :—

> ग्रहणाच्या प्रथमदर्शनीं शनि वक्री आहे. त्यायोगें खेकडे आडवे चालूं लागतील. दोर वळणारे मागें मागें चालतील. बुधाच्या स्थितिगतीचाही परिणाम होईल. पेन्सिल्व्हेनियामधल्या एखाद्या माणसाला जेव्हां 'पँथर' (Panther) म्हणावयाचें असेल तेव्हां त्याला तो शब्द नीट उच्चारतां न येऊन तो 'पेंथर' (Painther) म्हणेल. एकादा न्यूयॉर्कमधील माणूस This असा शब्द उच्चारूं पाहील तेव्हां त्याच्या तोंडांतून diss असा उच्चार बाहेर पडेल. आणि न्यू इंग्लंड आणि केप मे मधील लोक जेव्हां "Cow" शब्द उच्चारण्याचा प्रयत्न करतील तेव्हां त्यांच्या तोंडांतून "keow" असा शब्द बाहेर पडेल. त्यांच्या जिभेला ग्रहणामुळें जो मुळांत तिढा बसेल त्यानें त्यांना सरळ उच्चारच करतां येणार नाहीं. कित्येक ठिकाणीं जनावरें बोलूं लागतील आणि सत्ताविसांहून अधिक क्रियापदें नियम सोडून चालूं लागतील. आतां व्याकरणच मध्यें पडलें तर गोष्ट वेगळी !"

बेंजामिनच्या या प्रकारच्या विनोदी भविष्यकथनाचा परिणाम समाजाच्या भविष्यावरील विश्वास कमी करण्यांत झाला. माणसाला वाटणाऱ्या कित्येक शंका व भीति ही मुळांत व्यर्थ आहे हें त्यानें मोठ्या गमतीदार रीतीनें लोकांच्या गळीं उतरविलें.

हवामानाचें भविष्य हें मात्र पंचांगाचें एक उपयुक्त व अवश्य अंग होतें. आणि त्यासाठीं फ्रॅंकलिननें हवामानशास्त्राचा अभ्यास सुरू केला. १७४३ मधील एका प्रसंगानें त्याचें निरीक्षण केवळ स्थानिक परिस्थितीपुरतेंच मर्यादित नसून तें व्यापक होतें हें दिसून आलें आहे. लंडनमधील शास्त्रज्ञ अलेक्झांडर स्मॉल याला १७ वर्षांनंतरच्या एका पत्रांत तो लिहितो :—

> "एका शुक्रवारीं रात्रीं ९ वाजतां फिलाडेल्फियांत चंद्रग्रहण लागावयाचें होतें; तें पहाण्याचें मीं ठरविलें होतें; परंतु सायंकाळीं सातपासूनच ईशान्येकडून वादळी वारे वाहूं लागून आकाशांत ढग जमले, त्यामुळें तें दिसूं शकलें नाहीं. तथापि बॉस्टनचें वर्तमानपत्र टपालानें आलें तेव्हां त्या भागांत घडून आलेल्या या वादळाच्या परिणामांचें वृत्त त्यांत आढळलेंच. पण बॉस्टन हें फिलाडेल्फियाच्या ईशान्येस चारशे मैल असूनही ग्रहणाचा प्रारंभकाल तेथें लोकांना दिसला त्यामुळें मी थोडासा गोंधळलों. कारण आमच्या येथें ग्रहणाच्या सुरवातीसच वादळ झाल्यानें ग्रहण मुळींच दिसूं शकलें नाहीं. माझी अशी समजूत होती कीं हें वादळ ईशान्येकडील असल्यामुळें फिलाडेल्फियाच्या ईशान्येकडील भागांत तें सुरू झालें असलें पाहिजे."

ज्याला वादळांच्या संबंधानें कांहीं माहिती नाहीं त्याला असेंच वाटेल. फ्रॅंकलिनला ह्यासंबंधानें माहिती नव्हती व ज्या कोणाशीं त्यानें त्या संबंधांत विचारविनिमय केला त्यांनाही नव्हती. पण न उलगडलेलें कोडें फ्रॅंकलिनला स्वस्थ बसूं देत नसे. त्यानें बरीच माहिती गोळा केली व शेवटीं आपला निष्कर्ष काढला. त्यानें या संबंधांत बॉस्टनमधील आपल्या भावाला व इतर वसाहतींतील निरनिराळ्या मित्रांनाही लिहून माहिती मागविली. या वादळासंबंधानें त्यांजकडून जें लिहून आलें तें

एकमेकांशीं ताडून शेवटीं त्यानें असा निष्कर्ष काढला कीं, वादळाला ईशान्येकडे उशीरा सुरवात झाली. दर शंभर मैलांस एक तास उशीरा असें प्रमाण पडलें.

ह्या प्रत्यक्ष अनुभव हातीं आल्यावर वाऱ्याच्या उलट दिशेनें वादळ कसें पसरतें याचा तो विचार करूं लागला; व त्यानें त्याचें उत्तर शोधून काढलें. स्वतःच्या प्रत्यक्ष अनुभवांशीं तुलना करून त्यानें इतर प्रश्नांचीं कोडीं सोडविलीं तसेंच येथेंही झालें. खोलींतील वाऱ्याची गति कशी असते ते त्यानें पाहिलें व त्याच न्यायानें वादळाचीही गति व दिशा ठरत असली पाहिजे असा त्यानें तर्क केला.

समजा एका बंद खोलींत वाहता वारा नाहीं. तेथें तुम्ही धुराडें पेटविलें तर काय होतें ? धुराड्यांतील हवा विरळ होईल व वर वर जाईल. त्या बरोबर त्या जागीं लगतची हवा येईल. त्या नंतर त्याच्या मागल्या भागांतली; असें मागें जात जात अगदीं शेवटीं दारालगतची हवा धुराड्याच्या दिशेनें जाऊं लागेल. व सर्व खोलींत त्या दिशेनें वारें वाहूं लागेल. याच न्यायानें मेक्सिकोच्या आखातांत जर उष्णता वाढून हवेचा दाब कमी झाला तर तेथली हवा वर जाईल व लगतची थंड वा जड हवा त्या दिशेनें सरकूं लागेल, मग आणखी उत्तरेकडील थंड वारे त्या दिशेनें वाहूं लागतील आणि आपल्या येथील समुद्रकिनारा व डोंगर यांच्यामुळें त्या वाऱ्याला ईशान्येकडून गति मिळूं लागते.

ग्रहणाच्या प्रसंगानंतर कित्येक वर्षांनीं लिहिलेल्या ह्या पत्रांत सुद्धां त्याचा विनम्रभाव दिसून येतो. तो म्हणतो : " कदाचित् अधिक बारकाईनें निरीक्षण केल्यास यापेक्षांही अधिक चांगलें व अधिक बिनचूक उत्तर एकादा काढूं शकेल. "

निरनिराळ्या वसाहतींतील लोकांशीं पत्रव्यवहारानें दळणवळण वाढवून त्यानें जे अनुभव गोळा केले त्यांतून फ्रॅंकलिनला अमेरिकन फिलॉसॉफिकल सोसायटीची कल्पना सुचली. ती त्यानें १७४३ सालीं, – ज्या सालीं या वादळानें त्याला कोड्यांत टाकलें होतें–त्याच सालीं, पण तें वादळ प्रत्यक्ष होण्यापूर्वी मांडली. त्याचें मूळही पत्रव्यवहार व अनुभवांचा पडताळा पाहण्याचा प्रयत्न यांतच सांपडेल.

तो म्हणे कीं, अमेरिकन लोकांनीं वनस्पतींचें निरीक्षण करून त्या संबंधांतील आपले अनुभव सतत एकमेकांना कळवावेत. शेती करण्याच्या पद्धति, जमिनीचा कस, धातु उत्खननांत आढळणाऱ्या फॉसिल्स (fossils) जनावरांची जोपासना, व इतर भौगोलिक ज्ञान यांच्या संबंधांत सतत वळणवळण ठेवलें पाहिजे. तसेंच नवीन गणितविषयक प्रमेयें, रासायनिक शोध, यांत्रिक संशोधन, भौगोलिक पाहाणी, व भूगर्भांतील वस्तूंचें संशोधन आणि असेंच निसर्गाचें ज्ञान प्राप्त करून देणारे इतर शास्त्रीय प्रयोग यांची देवाणघेवाण झाली पाहिजे. त्यायोगें माणसाचें निसर्गावर प्रभुत्व चालेल व जीवन सुखावह करणाऱ्या सोयी करतां येतील.

त्यानें काढलेल्या सोसायटीची मुख्य कचेरी अर्थातच् फिलाडेल्फिया येथें राहावयाची होती. तेथें राहणाऱ्यांत एक तरी डॉक्टर, एक वनस्पति शास्त्रज्ञ, एक गणिती, एक रसायन शास्त्रज्ञ, एक यंत्रज्ञ, एक भूगोलाचा जाणता, व एक सर्वसामान्य शास्त्रज्ञ, व त्याशिवाय अध्यक्ष, खजिनदार, सेक्रेटरी इत्यादि अधिकारी असणें आवश्यक होतें. दुसरा अधिक लायक माणूस मिळेपर्यंत फ्रॅंकलिननें आपण होऊन स्वतःच सेक्रेटरीचें काम करण्याची तयारी दर्शविली स्थानिक सभासदांनीं महिन्यांतून एकदां जमावें व आधीच्या सभेनंतर बाहेरून आलेल्या सर्व पत्रव्यवहारावर चर्चा करावी असें ठरलें होतें.

या संबंधांतील पत्रव्यवहाराचा बटवडा पोस्टमास्तर जनरल यांनीं फुकट करावा अशी त्यांस विनंती करण्याचें ठरलें. तसेंच संस्थेचा खर्च भागविण्यासाठीं प्रत्येक सभासदानें कांहीं ठराविक वार्षिक वर्गणी द्यावी असेंही ठरलें.

ही संस्था काढण्यांत फ्रॅंकलिनचा हेतु, त्याच्या एका चरित्रकारानें म्हटल्याप्रमाणें, एक प्रकारचा आंतरप्रांतीय वादविवाद संघ काढण्याचा होता. फिलाडेल्फियांतील जुंटो हेंच त्याचें मूळ, पण त्यापेक्षां ही संस्था कितीतरी पटीनें अधिक महत्त्वाची ठरली. ती अमेरिकेंतील पहिली शास्त्रविषयक संस्था होय. युरोपांतील सदृश संस्थांशीं जिची तुलना करतां येईल, व जिला त्यांच्याबरोबर शास्त्रीय विषयांवर चर्चा करावी असें वाटावें अशी ही एकच संस्था कित्येक वर्षें होती. फ्रॅंकलिननें म्हटल्याप्रमाणें, जीवनाच्या प्राथमिक गरजाच भागविण्याकडे ज्या काळांत लोकांचें सर्व लक्ष पुंजलें होतें असा हा

मोठा रस्ता लाण्याचा वसाहतीचा काळ होता. अशा वेळीं ही संस्था म्हणजे प्राथमिक अवस्थेंतील संस्कारशून्य भूमीत पसरलेल्या घनदाट अंधकारांत प्रकट झालेल्या तेजोवलयाच्या पहिल्या किरणाप्रमाणेंच भासली. १७४३ च्या सुमारास फ्रँकलिनच्या मतें कष्टाचा प्राथमिक काळ संपला होता. पण जर फ्रँकलिननें सुरवात केली नसती तर अमेरिकेंत शास्त्रीय ज्ञानाची आवड केव्हां निर्माण झाली असती हें सांगणें कठिण आहे.

या संस्थेच्या कार्याला चांगली गति येण्याला बराच काळ लागला. ही कल्पना लोकांच्या मनाची झटकन पकड घेईल इतकी परिचयाची नव्हती. पांडित्याच्या क्षेत्रापेक्षां कमी दर्जाच्या उद्योगांत सभासदांचा बराच वेळ गुंतलेला असे. तथापि हळू हळू सर्व राष्ट्रांतील मोठे मोठे विद्वान् पंडित व शास्त्रज्ञ या संस्थेचे सभासद झाले. आणि दोन शतकांहून अधिक काळपर्यंत यशस्वी कामगिरी बजावलेल्या या संस्थेचें ज्ञानप्रसाराचें मूळचें कार्य आजही तितक्याच यशस्वी रीतीनें चालू आहे.

इतर अनेक लाभदायी स्फूर्तीप्रमाणें शास्त्रीय संशोधन कार्याची स्फूर्तिही फ्रँकलिनला बॉस्टन येथेंच मिळाली. फिलाडेल्फिया येथें त्यानें आपलें घर केलें होतें. ती त्याची कार्यभूमि होती, व त्याचा उत्कर्षही तेथेंच झाला. त्यानें केलेली कामगिरीही तेथेंच घडून आली. पण त्यानें ज्या कल्पना काढल्या व पुढें वाढविल्या त्यांचें मूळ बहुधा दुसऱ्या ठिकाणींच असे. तो न्यू इंग्लंडला आपल्या नातेवाइकांना भेटण्यासाठीं व जुन्या ओळखी नव्या करून घेण्यासाठीं जाई. तेव्हां त्याला आपल्या रोजच्या कष्टमय जीवनांत थोडी विश्रांति मिळे. दैनंदिन कारभारांतून आपलें मन बाजूस काढून तें तो दुसरीकडे वळवूं शके. सन १७४६ मध्यें बॉस्टन येथें त्याची व डॉ. स्पेन्स यांची भेट झाली. हे डॉक्टर गोंधळघा व चमत्कारिक स्वभावाचे असूनही त्यांनीं फ्रँकलिनच्या मनाचे दरवाजे खुले करून त्याच्यापुढें विश्वाचें एक भव्य दालन उभें केलें.

हे डॉ. स्पेन्स कोण? ते स्कॉटलंडहून आले यापलीकडे त्यांच्यासंबंधानें फ्रँकलिननें कांहीं अधिक माहिती दिलेली नाहीं. विजेच्या विविध निसर्ग-चमत्कारांच्या बाबतींत ते प्रयोग करीत; पण त्यांत बुद्धीची चमक आढळत

नसे. हे प्रयोग अर्धवटपणें करण्यांत येत आहेत हें फ्रँकलिननें तेव्हांच ताडलें. पण " हा विषयच आपल्याला सर्वस्वी नवा असल्यानें त्याचें आपणांस कौतुक वाटलें व आनंदही वाटला " असें त्यानें म्हटलें आहे.

सन १७४६ मध्यें तरीं हा विषय लोकांना नवा व अस्पष्ट होता. शास्त्रज्ञांना दोन हजार वर्षांपासून हें माहीत होतें कीं, घर्षणानें अॅम्बरमध्यें आकर्षण उत्पन्न होतें. सतराव्या शतकांत कांचेंतही आकर्षणशक्ति असल्याचें शास्त्रज्ञांच्या अनुभवास आलें होतें. विजेच्या संबंधांत अनेकांनीं अनेक प्रयोग केले. पण फ्रँकलिनच्या काळापर्यंत जरी ठिणग्यांच्या काडया आणि नळ्या बनविण्यांत येऊं लागल्या होत्या तरी हें असें कां घडतें याची शास्त्रीय उपपत्ति लागली नव्हती.

अमेरिकेंत तरी डॉ. स्पेन्स येईपर्यंत विजेसंबंधाच्या प्रयोगाबाबत पूर्ण अज्ञान होतें. तसें नसतें तर हा विषय आपल्याला अगदींच अपरिचित आहे असें फ्रँकलिननें म्हटलें नसतें व डॉ. स्पेन्स यांच्या प्रयोगाबद्दल त्याला इतकें कुतूहलही वाटलें नसतें. डॉक्टर जेव्हां फिलाडेल्फिया येथे आले तेव्हां फ्रँकलिननें त्यांचें तें विजेचें प्रयोगसाहित्य विकत घेतलें. लंडन येथील एक क्वेकर पीटर कॉलिन्सन यांनीं एक विजेची नळी फिलाडेल्फिया येथील शास्त्रीय मंडळाला पाठविली, ती पाहून तर इंग्लंडांत विजेच्या संबंधांत पुष्कळच प्रगति झाली असल्याचें फ्रँकलिनला आढळून आलें. त्यानंतर त्याचा कॉलिन्सन यांजबरोबर पत्रव्यवहार सुरू झाला व त्यांत फ्रँकलिननें त्यांना आपले प्रयोग व शोध यांच्या संबंधाची माहिती कळविली. या पत्रांवरून त्याच्या मनाची शास्त्रसंशोधनाची ठेवण दिसून येते. शंका उपस्थित करून त्यांचें निरसन करीत करीत तो बरोबर निर्णयाला कसा येई हें यांत दिसून येतें. शास्त्रीय सिद्धांत सोप्या पण निश्चितार्थ भाषेंत मांडण्याचें त्याचें कौशल्यही या पत्रव्यवहारांत दिसून येतें. विजेची नळी पाठवल्याबद्दल आभाराचें पत्र लिहितांना १७४७ मार्च अखेरीस तो लिहितो :

> " या विषयाच्या अभ्यासांत माझें मन इतकें रंगून गेलें आहे कीं, यापूर्वी कोणत्याच विषयांत तें इतकें रमलें नाहीं किंवा त्यांत माझा सर्व वेळ गेला नाहीं. मी एकटाच असलों म्हणजे प्रयोग करीत बसतों व माझ्या मित्रांना व परिचितांना ते पुन्हां करून दाखवितों. गेल्या कांहीं महिन्यांत दुसरें कांहीं करण्यास मला फुरसतच सांपडली नाहीं."

त्याचे हे प्रयोग पाहण्यास मित्रांची गर्दी लोटत असे. त्यासंबंधांत गुप्तता कांहींच नसे. तो जे शोध लावीत होता ते आपण लावले आहेत असें कोणी म्हणण्याचा संभवच नव्हता. फ्रँकलिनला एवढेंच वाटे कीं, आपण जें कांहीं लिहून ठेवीत आहों, तें कदाचित् अर्धकच्च्या स्वरूपाचें असेल, व त्याला आणखी पुराव्याची जरूर असेल. म्हणून आपलीं पत्रें दुसऱ्यांना दाखवूं नयेत असें त्यानें एका पत्रांत कॉलिन्सनला लिहिलें आहे. आपल्या मित्रांनाही असे प्रयोग करण्याचें स्वातंत्र्य लाभावें म्हणून त्यानें गांवच्या एका कांचवाल्याकडून नळया, कांडया, बरण्या, इत्यादि तयार करवून घेतलें. फिलाडेल्फिया येथील कारागिरांकडूनच त्यानें विजेची यंत्रेंही तयार करून घेतलीं. तीं पाहिलीं म्हणजे ते कारगीर किती कुशल होते याची कल्पना येते. या यंत्रांचा त्यानें वीज उत्पन्न करण्यासाठीं व कांच आणि इतर वस्तु घासण्याकरतां उपयोग केला.

पहिल्याच वर्षी त्यानें वीज हा एकच प्रवाह आहे, दोन नव्हेत हा मूलभूत शोध लावला. वेगवेगळया परिस्थितींत या प्रवाहाच्या कार्यांत बदल होतो. त्याला त्यानें धन व ऋण हीं नांवें दिलीं. तींच आजही प्रचारांत आहेत. धन विद्युत्युक्त पदार्थ तशाच दुसऱ्या पदार्थाला दूर लोटतो. त्याचप्रमाणें ऋण विद्युत्युक्त पदार्थ तशाच दुसऱ्या पदार्थालाही दूर लोटतो. पण धन व ऋण प्रवाह जवळ आणले तर मात्र त्यांतून परस्पराकर्षण निर्माण होतें. याचें कारण एकांत विद्युत् प्रवाह अतिरिक्त असतो. तर दुसऱ्यांत तो कमी असल्यानें तो एक प्रकारें भुकेला असतो, म्हणून दुसऱ्याकडे आकर्षित होतो. दोघांचाही मिळून समपातळी निर्माण करण्याचा प्रयत्न असतो व ती निर्माण झाली म्हणजे दोन्हीही स्थिर होतात. याच पायावर विजेच्या कार्याची सर्व उभारणी झालेली आहे.

त्या वेळीं नुकत्याच पुढें आलेल्या लेडन जारच्या साहाय्यानें प्रयोग करून त्यानें दाखविलें कीं हा "प्रवाह" किंवा "अग्नि" पाण्यांत किंवा धातूंत रोखला जात नाहीं, तर प्रवाहप्रतिबंधक अशा कांचेंत रोखला जातो. त्यानें मग पुढें विजेची बॅटरी तयार केली आणि "बॅटरी" हें नांवही त्यानेंच रूढ केलें. त्यांतून पुढें जे प्रयोग झाले त्यांतून रेडियो लहरींचा शोध लागला.

सन १७४९ च्या उन्हाळ्यांत त्यानें आपल्या या प्रयोगाचा समारोप एका मोठ्या समारंभानें नदीकाठीं करण्याचें ठरविलें. कॉलिन्सनला लिहिलेल्या पत्रांत तो लिहितो :

> "नदीच्या या तीरावरून त्या तीरावर पाण्यांतून विजेचा प्रवाह वापरून ठिणगी निर्माण करून दारूकाम उडवावयाचें, विजेच्या धक्क्यानें कोंबडी मारायची, ती विजेच्या शेगडीवर भाजावयाची, आणि इंग्लंड, फ्रान्स, हॉलंड आणि जर्मनी यांमधील शास्त्रज्ञांचें, विजेनें भारलेल्या ग्लासांतून मद्य पिऊन शुभचिंतन करावयाचें व त्याच वेळीं विजेरीच्या साहाय्यानें तोफांचे बार काढावयाचे असा कार्यक्रम आखला आहे."

आज या सर्व गोष्टी लोकांच्या नित्याच्या परिचयाच्या झाल्या असून, एका काळीं या गोष्टी नवीन होत्या ही कल्पना सुद्धां कठीण होऊन बसली आहे. पण हें सर्व करीत असतांना "गंमत म्हणून हें ठीकच आहे; पण या प्रयोगांचा माणसाला उपयोग काय?" तो कसा करतां येईल? हा विचार फ्रँकलिनच्या मनांत सारखा घोळत असल्याचें दिसून येतें.

१७४९ च्या उन्हाळ्यांत फ्रँकलिनच्या घरांतले हे सर्व प्रयोग बंद पडले. पण त्याच वेळी उष्णतेबरोबर वादळेंही सुरू झालीं व त्याकडे फ्रँकलिनचें लक्ष वेधलें. ढगांच्या गडगडाटासंबंधानें तो कॉलिन्सनला लिहितो, "या ढगांत विजेची शक्ति कांहीं प्रमाणांत असावी व तितकी विजेची शक्ति नसलेल्या ढगांबरोबर त्यांचा संबंध येतांच त्यांतून गडगडाट होत असावा व वीज चमकत असावी." आकाशांतील वीज व विजेच्या बॅटरींतील वीज मुळांत एकच शक्ति होत या फ्रँकलिनच्या शोधामुळें त्याची कीर्ति सर्वांत अधिक पसरली.

कॉलिन्सननें हीं पत्रें लंडनमधील रॉयल सोसायटीला दिलीं. तेव्हां फ्रँकलिनच्या या संशोधनाला ते हसले. पण फ्रान्समध्यें फ्रँकलिनच्या या संशोधनानें शास्त्रज्ञांचें लक्ष वेधून घेतलें व फ्रँकलिनच्या प्रयोगानुसार एका फ्रेंच शास्त्रज्ञानेंही तसाच प्रयोग करून आकाशांतील वीज व प्रयोग-शाळेंत निर्माण होणारी वीज एकच असल्याचा आपला अनुभव नमूद केला व त्यामुळें अमेरिकेंतल्या पेक्षांहि युरोपांत फ्रँकलिनची संशोधक या नात्यानें सर्वत्र कीर्ति पसरली.

असाच एक प्रयोग फ्रँकलिननें त्या उन्हाळयांत केला व आपल्या विचारांची खात्री करून घेतली. त्यानें एक साधा पतंग घेतला; त्याच्यावर एक टोकदार तार बांधली पतंगाच्या दोरीच्या दुसऱ्या टोकाला त्यानें रेशमी फीत बांधली व दोरी व फीत यांच्यामध्यें एक किल्ली बांधली. वादळ सुरू झालें तेव्हां त्यानें पतंग उडविला. बरोबर त्यानें आपल्या मुलास नेलें होतें. पतंग आकाशांत उंच गेल्यावर त्याची दोरी वादळांत भिजली. रेशमी फीत भिजूं नये म्हणून ती छपराखालीं धरण्यांत आली होती. विजेचा गडगडाट सुरू झाला तेव्हां फ्रँकलिननें किल्लींतून ठिणग्या काढून दाखविल्या.

या प्रयोगापासून प्रत्यक्ष फायदा असा कांहीं नव्हता. स्वतःच्या विचारांचें समाधान इतकेंच. तथापि त्यांतूनच त्यानें विद्युत् प्रवाहवाहक तार किंवा पट्टा शोधून काढला. परंतु विद्युत्वाहक तारेच्या शोधापेक्षांही विजेच्या स्वरूपासंबंधीचें त्याचें संशोधनच जगाच्या दृष्टीनें अधिक महत्त्वाचें व उपकारक ठरलें आहे. विद्युत्प्रवाहवाहक तारेमुळें अनेक लोकांचे प्राण वांचले असतील. पण विजेचें सत्यस्वरूप कळल्यामुळें वीज म्हणजे ईश्वरी 'कोप' नसून वाऱ्यापावसासारखीच ती एक सृष्ट घटना आहे हें माणसाला समजल्यामुळें त्याच्या विवेकशक्तीला चालना मिळाली व एका विशिष्ट भीतीपासून मानवाचें कायमचें संरक्षण झालें.

फ्रँकलिनचा दुसरा एक शोध म्हणजे उष्णतेसंबंधाचा होय. त्याचा पुढें व्यवहारांतही उपयोग करण्यांत आला. एकदां त्याच्या असें अनुभवास आलें कीं, एका विशिष्ट ठिकाणीं व क्षणीं वारा कितीही वाहात असतांही ताप नळींतील उष्णतामान कायमच राहिलें. वारा वाहाण्यामुळें त्याच्या शरीराला उष्णता कमी कमी भासत होती, पण तापनळींत ती कमी दिसत' नव्हती. याचें कारण वाऱ्याच्या योगानें शरीरांतील पाण्याची वाफ अधिक लौकर होते व त्यामुळें शरीर अधिक लौकर थंड होतें. एकदां शंभर अंश उष्णतामान असतांना तो खोलींत बसला असतां घामाची वाफ होऊन गेल्यामुळें त्याला गारसें वाटूं लागलें. तेव्हां त्यानें तापनळींतील पाऱ्याच्या गोळयावर जर असेंच पाण्याची वाफ बसेलसें केलें तर पाराही उतरेल कीं काय याचा प्रयोग केला आणि तसें झाल्याचें त्याला आढळून आलें.

त्याचा आणखी एक प्रयोग म्हणजे निरनिराळ्या रंगांवर उष्णतेचे निरनिराळे परिणाम कसे घडून येतात तें पाहणें. त्यानें निरनिराळ्या रंगांचे सारख्या आकाराचे तुकडे घेतले व बर्फावर ठेवले. काळ्या कापडाखालचें बर्फ सर्वांत लवकर• वितळलें व पांढऱ्या कापडाखालचें सर्वांत शेवटीं वितळलें. इतर रंगांच्या कापडाखालचें बर्फ वितळण्याचें प्रमाण या दोन टोकांत बसलें. यावरून त्यानें असा सिद्धान्त बांधला कीं, काळा रंग हा सर्वांत अधिक उष्णतावाहक असून पांढरा रंग हा सर्वांत कमी उष्णतावाहक आहे. या आधारावर उन्हाळ्यांत पांढरे कपडे वापरावेत व हिवाळ्यांत काळे कपडे वापरावेत असें फ्रँकलिन प्रतिपादन करूं लागला.

अशी कोणतीही शास्त्रशाखा नव्हती कीं जींत फ्रँकलिननें लक्ष घातलें नाहीं. त्यांत त्याला मिळालेलें यश प्रमाणांत कमीअधिक असेल. शरीरशास्त्र इंद्रियविज्ञानशास्त्र, वैद्यशास्त्र, इत्यादि शास्त्रांसंबंधानेंही त्यानें संशोधन केलें. रक्ताचा प्रवाह कसा चालतो व कातडीचीं छिद्रें कोणकोणतीं कार्यें करतात यावर त्यानें बरेंच संशोधन केलें. प्रकाशाचें पृथक्करण करून स्पंदन हें त्याचें मूळ होय असें त्यानें निदान केलें. सूर्याच्या किरणापासून फेकल्या गेलेल्या कणांतून प्रकाश मिळतो ही तत्कालीन समजूत होती. त्या काळांत या प्रकारचें विवेचन हें पाखंडीपणाचेंच लक्षण समजलें गेलें. आज आपण ज्याला व्हिटॅमिन म्हणतों तीं सूर्यप्रकाशांत आढळतात असें फ्रँकलिननें शोधून काढलें. त्यानें भूगर्भशास्त्राचा अभ्यास केला व भूगर्भांतील थर (Fossils) तपासून पाहिले. तसेंच मुंग्या, आपलें दळणवळण कसें चालू ठेवतात याचेंही त्यानें निरीक्षण केलें. त्यानें दलदलींतला गॅस शोधून काढला आणि आयुष्याच्या उत्तरकालीं, हवेंतून उडण्याच्या प्रयोगांकडेही आस्थापूर्वक लक्ष दिलें.

सन १७८२ च्या सुमाराला त्याला विमानाची कल्पना आली व हवेंतून युद्ध करणें शक्य आहे हा विचार त्यानें बोलून दाखविला. तो म्हणतो, “ दहा हजार लोकांचें सैन्य ढगांतून एकदम एकाद्या ठिकाणीं खालीं उतरलें तर त्याला तोंड देतां येईल एवढें सैन्य कोणता राजा जवळ बाळगूं शकेल ?”

या प्रत्येक संशोधनाचा व्यवहारांत कसा उपयोग करतां येईल इकडे त्याची दृष्टि असे. इतर संशोधक त्या चमत्कारांतच रमून जात; पण

फ्रँकलिनचें मत असें होतें कीं, ज्या संशोधनानें माणसाचें आयुष्य अधिक सुखी, समृद्ध व सोयीचें होणार नाहीं अशा संशोधनाचा उपयोग काय ? अशा प्रकारची वैचारिक धारणा बाळगणारा तो एकटाच संशोधक होता. गरीब संशोधकांच्या संशोधनाचा फायदा इतर उपटतांत ही अमेरिकन तक्रार त्याच्या बाबतींत लागू नव्हती. कारण त्याच्या सर्व संशोधनांची इतरांनीं नक्कल केली, चोरी केली. त्यानें कधींही व कशाचेंही पेटंट घेतलें नाहीं. त्याच्या या स्वभावाबद्दल कीव वाटणाऱ्या मित्रांना तो म्हणे, "माझें संशोधन माझ्या स्वतःकरतां नाहीं. तें साऱ्या मानव जातीकरतां आहे."

१२ – संशोधनामागील भूमिका

फ्रँकलिननें जेव्हां उघडया तोंडाचा स्टोव्ह तयार केला तेव्हां त्याचें नांव सर्वतो मुखीं झालें. त्या संबंधानें काढलेल्या पत्रकांत फ्रँकलिननें त्याची तपशीलवार माहिती दिली आहे. आत्मचरित्रांत तो लिहतो :

> "या पत्रकाचा चांगला परिणाम झाला. गव्हर्नर टॉमस या स्टोव्हच्या रचनेवर इतका खूश झाला कीं त्यानें कांहीं वर्षांकरितां मला या संशोधनाचें पेटंट देण्याची तयारी दाखविली. पण मी पेटंट घेण्याचें नाकारलें. यासंबंधांत मला नेहमींच असें वाटत आलें आहे व मी माझें तें विचारसूत्र मानतों कीं, "इतरांच्या संशोधनाचे किती तरी फायदे आपण उपभोगतों, तर आपण आपल्या संशोधनाच्या फायद्यांचा लाभ इतरांना घेऊं देण्यास आनंदानें तयार झालें पाहिजे. आणि हा लाभ आपण त्यांना उदार मनानें व मोफत घेऊं दिला पाहिजे."

या विचारांच्या खालीं त्यानें रेघ मारली आहे. यावरून फ्रँकलीचें हें मत किती निश्चयात्मक होतें हें यावरून दिसून येतें. त्याचें हें पत्रक वाचून एका इंग्रज माणसानें फ्रँकलिन स्टोव्ह बनविला व आपला शोध म्हणून त्यानें त्याचें पेटंटही घेतलें. पण त्याबद्दल फ्रँकलिननें त्याजविरुद्ध कधीं दावा केला नाहीं, किंवा पेटंट घेऊन त्या माणसानें चार पैसे कमावले म्हणून त्याच्या विरुद्ध कधीं तक्रारही केली नाहीं. अशा प्रकारें त्याच्या संशोधनाच्या

अनेकांनीं अनेक चोऱ्या केल्या; पण त्याबद्दल त्यानें वाद न करितां त्याकडे दुर्लक्षच केलें. संशोधनाच्या आनंदांतच त्याला समाधान होतें.

नुकतीच प्रगतीची वाट चालूं लागलेल्या अमेरिकेचा पहिलाच संशोधक अशा विचारांचा असावा' हें तिचें सुदैवच समजलें पाहिजे. आपल्या संशोधनांपासून फायदा मिळविण्यासाठीं जर त्यानें मक्तेदारी निर्माण केली असती तर त्या त्या वस्तूंचें उत्पादन मर्यादित झालें असतें, त्यांचा प्रसारही मर्यादित झाला असता, आणि पर्यायानें अमेरिकेंत त्या योगानें ज्या वेगळ्या संस्कृतीची वाढ झाली ती लांबली असती. शास्त्रांचा अभ्यास व संशोधन या क्षेत्रांत फ्रँकलिननें जी कामगिरी बजावली व तिला जें स्पष्ट व असंदिग्ध भाषेंत व्यक्त स्वरूप प्राप्त करून दिलें, त्यामुळें इतर देशांचें लक्ष तिकडे वेधलें गेलें, व या नव्या संकृतीकडे मान्यतेच्या व आदराच्या बुद्धीनें ते पाहूं लागले.

तत्कालीन परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर या माणसाच्या विलक्षण बुद्धिमत्तेचा आपण विचार करूं लागलों, म्हणजे प्रारंभींच्या वसाहतवाल्यांच्या संबंधानें पसरलेल्या कल्पना किती अवास्तव व चुकीच्या होत्या हें दिसून येतें. खरें म्हणजे, इंग्रज किंवा युरोपांतील इतर देशांतील लोक यांच्या मानानें ब्रिटिश वसाहतींतील लोक शास्त्रीय ज्ञानांत व यंत्रविद्येंत पुष्कळच मागासलेले होते; पण तत्कालीन परिस्थितींत तें अपरिहार्यच होतें. शास्त्रांचा अभ्यास व संशोधन करण्यास आधीं मानसिक स्वास्थ्य असावें लागतें. शांतपणें विचार करणें, प्रयोग करणें, चुका दुरुस्त करणें, पुन्हा प्रयोग करणें, यासाठीं पुष्कळ फुरसत अवश्य असतें. पण वसाहतवाल्यांना हें स्वास्थ्यच नव्हतें. त्यांना निसर्गाशीं सतत झगडा करावा लागत होता. प्रथम लक्षावधि झाडें तोडावयाचीं, जंगल नाहींसें करून जमीन लागवडीखालीं आणावयाची, त्यासाठीं लाकडी नांगर, व इतर प्राथमिक अवस्थेंतील हत्यारांचा उपयोग करावयाचा, व एका बाजूला हें करीत असतां दुसऱ्या बाजूला कोणत्या वेळेला इंडियन लोकांचा हल्ला होईल याची सारखी धास्ती असावयाची, या सर्व गोष्टी शास्त्रीय अभ्यासाला किंवा संशोधनाला मुळींच पोषक नव्हत्या.

वसाहतीसाठीं लोक जेव्हां प्रथम आले तेव्हां येतांना त्यांनीं स्वतःला उपलब्ध असलेलें तांत्रिक ज्ञान व त्याचीं साधनें बरोबर आणलीं होतीं. या

भागांतील शेती कशी करावयाची याची माहिती त्यांनीं स्थानिक इंडियन लोकांपासूनही पुष्कळ घेतली. पण अमेरिकेंतील वसाहतवाले शेतीचें उत्पादन काढण्यांत अगदींच नालायक आहेत, त्यांना खतांची कांहींच माहिती नाहीं, नवीन नवीन पडीक जमिनींत धान्य पेरावें म्हणजे पीक येईल एवढेंच ते समजत, अशी युरोपांत सर्वत्र समजूत पसरली होती. घरें बांधणें, लोहारकाम, वाहतुकीचीं साधनें, वळणवणाचीं साधनें, पशुपालन, विणकाम इत्यादि सर्व बाबतीत जुन्या जगाचें नव्या वसाहतींत केवळ अनुकरण होत होतें. वसाहतींत कारखाने काढण्यास इंग्लंडनें एक प्रकारें विरोधच केला. अमेरिकेंत जे काय थोडे उद्योगधंदे सुरू झाले होते त्यांचीं यंत्रें वगैरे साधनेंही बाहेरूनच आणलीं जात.

फ्रँकलिननें छापखान्याचा व्यवसाय सुरू केला तेव्हां छापयंत्रें, टाईप व इतर सर्व साहित्य इंग्लंडहून येई. त्यानें आपली बुद्धि प्रथम या क्षेत्रांत चालविली, व टाईप पाडण्याच्या कांहीं पद्धती शोधून काढल्या. चलनी नोटा छापण्याकरतां त्यानें एक 'कॉपर-प्लेट' छापयंत्रही बनविलें. तथापि इतर ठिकाणच्या योजना पाहून या गोष्टी त्यानें बनविल्या होत्या.

त्याचें असें पहिलें संशोधन म्हणजे शेगडीचा स्टोव्ह होय. आज जुन्या वस्तूंच्या दुकानांतून 'फ्रँकलिन स्टोव्ह' म्हणून जो दाखवितात तो हा नव्हे. आज तो कोठेंही वापरांत नाहीं; पण १७४० मध्यें तो अतिशय उपयुक्त ठरला होता. डच व जर्मन बनावटीचे दोन ओबड धोबड स्टोव्हचे प्रकार सोडले तर दुसरा स्टोव्ह त्या काळीं नव्हता. ते नुसते शिळघा हवेंत ऊब उत्पन्न करीत. त्या काळीं उघडघा शेगडघांचा उपयोग सैंपाकासाठीं, उबेसाठीं आणि कित्येक घरांतून उजेडासाठींही केला जात असे. उघडघा शेगडीमुळें उष्णता उत्पन्न होई, व ती ताजीही राही पण त्यापैकीं पुष्कळशी धुराडघावाटें वर निघूनही जाई!

लहानपणीं बॉस्टन येथें असतांना संध्याकाळच्या वेळीं फ्रँकलिन शेगडी-जवळ वसत असे व तिच्या उजेडांत डोळे मिटूं लागेपर्यंत वाचीत असे. या शेगडींत पुष्कळ गैरसोयी आहेत हें त्याला अनुभवानें दिसून आलें होतें. सर्व अंगभर एकदम ऊब येण्याची तींत सोय नव्हती. पुढच्या बाजूनें शेकावें तर मागचा भाग थंडीनें गारठून जावा व तोंड फिरवलें कीं पाठीला उष्णता लागे

पण तोंडाचा भाग गारठून जावा असा प्रकार होता. फ्रँकलिननें बनविलेल्या नवीन शेगडीच्या जाहिरातींत त्यानें या जुन्या वस्तुस्थितीचें वर्णन मोठें मार्मिकपणें दिलें आहे. तो म्हणतो :

"थोडक्यांत म्हणजे थंडीमुळें होणाऱ्या आजारांमुळें, उदा., ताप, थंडीताप, प्ल्यूरसी, इत्यादींमुळें फार लोक मरतात; कारण हवा तापली कीं ती धुराड्यांतून वर जाते व वाऱ्याचा प्रवाह सुरू होऊन पुढच्या बाजूस शेक लागतो व मागच्या बाजूस थंडीनें गारठून जाण्याची पाळी येते."

फ्रँकलिननें जी नवीन शेकडी बनविली तिच्यांत धूर व उष्णता धुराड्यांतून वर निघून न जातां प्रथम ती एका लोखंडी पेटींतली हवा तापवी. या पेटीला खालून आंत वारें येण्याची सोय होती. या पेटींतील हवा प्रथम सर्व बाजूंनीं तापे व नंतर वरच्या बाजूच्या झडपांतून सर्व खोलीभर पसरे. ही शेगडी लोखंडाची असे. हवेची पेटी मध्यमार्गी व विस्तवाशीं पाठीकडे असे. त्यामुळें सर्व खोलीभर उबदार हवा पसरे. ती तयार करणें सोपें असल्यामुळें ती खूपच लोकप्रिय झाली. आणि तिच्या योगानें उत्तरेकडील वसाहतींतील लोकांना हिंवाळ्याच्या दिवसांत उबदार खोल्यांतून राहाणें प्रथमच शक्य झालें. त्याचा अमेरिकन कुटुंबांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर फार परिणाम झाला.

या स्टोव्हच्या संशोधनांतून धुराड्यांतून जाणाऱ्या धुरासंबंधानें अभ्यास करण्याकडे त्याचें लक्ष वेधलें. इंग्लंड आणि अमेरिका ह्या दोन्ही देशांत धुराड्यांतून जाणारा धूर कसा काढावा हा मोठाच प्रश्न झाला होता. कांहीं दिवसांनीं त्यानें एक प्रबंध लिहिला. त्यांत धुराड्यांतून अतिरिक्त धूर जाण्याचीं नऊ कारणें त्यानें दिलीं, व तो नाहींसा करण्यासाठीं आकृत्या काढून योजना सुचविल्या.

फ्रँकलिनचें संशोधनकार्य नवनव्या क्षेत्रांत होत असल्यामुळें त्यासाठीं त्याला आपली स्वतःची प्रयोगशाळा स्वतंत्रपणेंच संशोधन करून बनवावी लागे. विजेरी आणि पतंग यांसारख्या मोठ्या कल्पक युक्त्यांचा उपयोग करून तो आपलें संशोधन लोकांना प्रत्यक्ष सिद्ध करून कसें दाखवी हें आपण मागें

पाहिलेंच आहे. त्याचें दुसरें संशोधन म्हणजे कालव्याचा एक नमुना होय. कॅनॉलची खोली व प्रवाह यांवर बोटीच्या गतीचें प्रमाण कसें अवलंबून असतें हें त्यानें दाखवून दिलें. पाण्याची खोली थोडी असली म्हणजे बोटीचा तळ व पाण्याचा तळ यांत फार अंतर न राहिल्यानें बोट वल्हविणें अवघड जातें व तिची गति मंदावते. हें त्याला नावाड्यांनीं इंग्लंडांत व हॉलंडमध्यें असतांना सांगितलें होतें. पण त्यांच्या सांगण्यावरून त्याची खात्री पटली नव्हती. त्यासाठीं त्याने प्रयोग करून पाहिला. त्यानें चौदा फूट लांब, सहा इंच रुंद व सहा इंच खोल अशी एक डोणी तयार करविली व तेवढ्याच लांबी रुंदीची एक फळी त्याने बनविली, व ती पाण्यांत हव्या तितक्या खोलीवर दाबतां येईल अशी योजना केली. या डोणींत एक छोटी होडी टाकून तिला त्यानें एक रेशमी दोरी बांधली व एका पुलीवरून ती नेऊन तिला खाली वजन बांधलें. वजनामुळें होडी पाण्यांतून सरके. पाण्याची खोली वेळोवेळीं बदलून त्यानें हा प्रयोग करून पाहिला. फळीचा तळ व पाण्याचा तळ यांमधील अंतरानुसार या गतींत बराच फरक पडत असल्याचें त्याला दिसून आले. या प्रयोगाच्या साहाय्यानें त्याने कालवे इंजिनियरांच्या उपयोगासाठी निरनिराळ्या प्रमाणांचें कोष्टक तयार करून दिलें.

विजेरी व विजेची इतर यत्रें यांच्या साहाय्यानें तो अनेक चमत्कार करून दाखवी व स्वतःची व मित्रांची करमणूक करी. पण या प्रयोगांचा प्रत्यक्ष व्यवहारांत उपयोग होत नव्हता. तिला तो जादू म्हणे. हीच जादू पुढे प्रत्यक्ष व्यवहारांत कार्यान्वित व्हावयाची होती. असाच एक जादूचा राजा त्यानें बनविला होता. तो हातानें धरला व त्यावर सोन्याची मुकुटासारखी वस्तु ठेवली म्हणजे दुसरा कोणी तो त्याच्या डोक्यावरून काढून घेऊं लागला तर त्याला धक्का बसत असे. अशा धक्क्यानें कोंबडीसारखे प्राणी मेल्याचेंही त्यानें पाहिलें होतें. पण वर सोन्याचें नाणें नसलें तर धक्का बसत नसे. पण जेव्हां धक्का बसे तेव्हां त्याला इतरांचा स्पर्श झालेला असला तर त्या सर्वांना तो धक्का बसे. राजाविरुद्ध या लोकांनीं कट केला म्हणून त्यांना हा धक्का बसला असा विनोद तो करी. हा जादूचा राजा ही लहान मुलांची मोठी करमणूक होती. असे आणखीही त्यानें कांहीं जादूचे खेळ तयार केले होते. त्यांत विजेच्या साहाय्यानें फिरणारें एक कांचेचें चाकही होतें.

त्याचें सर्वांत प्रसिद्ध असलेलें संशोधन त्याच्या विजेच्या प्रयोगांतून निर्माण झालेलें आहे. त्या संशोधनाचा त्यानें प्रत्यक्ष व्यवहारांत उपयोग करून दाखविला. आकाशांत वीज चमकते ती पृथ्वीवर धन विद्युत् व ढगांत ऋण विद्युत् (किंवा याच्यां उलट) यांचा संचार होऊन संयोग झाला म्हणजे चमकते किंवा वीज पडते " असें त्यास आढळून आलें होतें. व याच अनुभवाच्या आधारावर त्यानें विजेची तार बनवली होती. हे प्रयोग करतांना त्याच्या जिवाला धक्का लागला नाहीं हा केवळ नशिबाचाच योग!

या प्रयोगावरून असें दिसून आलें कीं प्रवाहक्षम नसलेल्या झाडावर वीज पडली तर त्याची फार मोडतोड होऊन जाते. पण ती एकाद्या धातूच्या तुकड्यावर पडली तर विजेचा प्रवाह त्यांत जाऊन तेथून तो निघून जातो व अन्यत्र त्याचा धक्का बसत नाहीं. धातूच्या टोकदार पदार्थाकडे वीज अधिक प्रमाणांत आकृष्ट होते हेंही त्याच्या अनुभवास आलें होतें. त्यानें १७५० च्या सुमारास इंग्लंडमधील आपला स्नेही कॉलिन्सन याला लिहिलें कीं, टोकांमध्यें असलेल्या या शक्तीचा उपयोग मनुष्याला घरें देवळें, जहाजें इत्यादींचें विजेपासून संरक्षण करण्याकडे कां होऊं नये ? सुईसारखीं टोकें असलेल्या धातूच्या सळया जर आपण इमारती वगैरेंच्या सर्वांत उंच टोकावर बसविल्या, व त्या गंजू नयेत म्हणून त्यावर सोन्याचा मुलामा केला, व या सळयांच्या दुसऱ्या टोकाला जमिनींत किंवा पाण्यांत जाऊन पोंचेल अशी तार बांधली, तर ढगांतून बाहेर पडणारी वीज या टोकांकडे आकृष्ट होईल व त्यांतून निघून जाईल, व त्यामुळें भयंकर अपघात होण्याचें टळेल. "

तीन वर्षांनीं प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या पंचांगांत त्यानें असें प्रसिद्ध केलें कीं, " ईश्वर माणसांवर प्रसन्न झाला असून त्यानें विजेपासून व वादळापासून घरें व इमारती यांचें संरक्षण करण्याची युक्ति त्यांना दाखवून दिली आहे."

ही वीज सळई लागलीच कायमची व्यवहारांत आली. ह्या शोधामुळें ईश्वराची प्रसन्नता व्यक्त झाली आहे हें कित्येक धर्मश्रेष्ठ लोकांना खरें वाटेना. वादळें आणि वीज हीं ईश्वरी प्रकोपाचीं चिन्हें आहेत अशी त्यांची समजूत होती. ईश्वराच्या लीलांशीं खेळणें हें अत्यंत उद्धटपणाचें आहे असें ते मानीत. पण फ्रँकलिनच्या विज्ञानशाळेवर व इतर अनेक

इमारतींवर ह्या विद्युत् शलाका जेव्हां बसविण्यांत आल्या, तेव्हां, जाणत्या लोकांनीं दैवी देणगी म्हणून या शोधाचें स्वागतच केलें. १७६२ मध्यें डेव्हिड ह्यूम यास लिहिलेल्या पत्रांत फ्रॅंकलिननें म्हटलें आहे कीं, फिलाडेल्फियांत या सळयांचा आतां सर्वत्र सर्रास उपयोग केला जात आहे. " ह्या सळया लावलेल्या घरांवर विजेचा परिणाम झाल्याचीं तीनच उदाहरणें माझ्या नजरेला आलीं आहेत " असें तो म्हणतो.

फ्रान्समध्यें या विद्युत् शलाकेच्या शोधानें लोकांचें लक्ष विशेषच खेचलें. विजेसंबंधीच्या ज्या शास्त्रीय ज्ञानाच्या आधारावर तें बनविण्यांत आलें होतें, त्या मूळ शास्त्रीय ज्ञानापेक्षांही या शोधामुळें त्याची अधिक प्रसिद्धि झाली. ज्यांना शास्त्रीय ज्ञान समजण्यासारखें नव्हतें त्यांना या पदार्थाचा प्रत्यक्ष उपयोग दिसूं लागला त्यामुळें हें स्वाभाविक होतें.

यांतून इंग्लंडांत एक वाद निघाला. ही सळई टोकदार असावी कीं गोल माथ्याची असावी यावर वाद सुरू झाला. इंग्लंडांतील शास्त्रज्ञ गोल माथ्याची सळई अधिक पसंत करीत व वीज अधिक प्रमाणावर खेचण्याचें तिच्यांत सामर्थ्य आहे असें मानीत. पुढें अमेरिकन क्रांति सुरू झाल्यानंतर या शास्त्रीय वादाला राजकीय स्वरूप आलें. अमेरिकन शास्त्रज्ञ टोकदार सळयांचे पुरस्कर्ते होते, तर इंग्रज शास्त्रज्ञ गोल माथ्याच्या सळयांचे पुरस्कर्ते होते. त्यामुळें तिसरा जॉर्ज राजा राजकारणांतल्या रागानें गोल माथ्यांच्या सळयांचा पुरस्कर्ता बनला. त्यानें क्यू राजवाड्यावर बसविलेली टोकदार सळई काढून टाकली व गोल माथ्याची बसविली. फ्रॅंकलिनचा एक मित्र सर जॉन प्रिंगल हा राजवैद्य होता. तो एक दिवस राजाला म्हणाला कीं, फ्रॅंकलिनचेंच म्हणणें बरोबर आहे. पण राजाला तें पटलें नाहीं. त्यावर प्रिंगल म्हणाला, राज्याच्या मेहेरबानीवर निसर्गाचे नियम बदल नसतात." त्याच्या या उद्गारामुळें राजाची त्यांच्यावर गैरमर्जी झाली व त्याला नोकरींतून बाहेर पडावें लागलें. आणि रॉयल सोसायटीच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा द्यावा लागला !

प्रयोगाकरतां हवी असलेली वीज ढगांतून मिळविण्यासाठीं फ्रॅंकलिननें कांहीं प्रयोग केले. त्यामुळें त्याचें जीवितही धोक्यांत आलें होतें. विजेच्या

यंत्रांपेक्षां प्रत्यक्ष ढगांतूनच वीज मोठया प्रमाणावर मिळूं शकते असें त्यास दिसून आलें होतें. त्यानें आपल्या लीडन जारमध्यें ही वीज भरून घेण्याची युक्ति केली व वादळ चालू असतां घंटा वाजत राहील अशी योजना केली.

फ्रँकलिनचे संशोधनाचे विषय विविध होते. रस्त्यावर लावण्याचे दिवे, चष्मे, वाद्यें, शस्त्रक्रियेचीं उपकरणें, इत्यादि विषयांवर त्यानें प्रयोग केले. फ्रँकलिननें केलेल्या सूचनेवरून रस्त्यांत दिवे लावण्यासंबंधींचा ठराव फिलाडेल्फियानें पास केला; पण लंडनच्या पद्धतीचे गोल दिवे प्रथम लावण्यांत आले ते फ्रँकलिनला पसंत पडले नाहींत. आपलें म्हणणें नमूद करतांना त्यानें म्हटलें आहे कीं,

> "या दिव्यांना खालून हवा मिळत नाहीं. त्यामुळें धूर बाहेर न जातां तो आंतल्या आंत कोंडतो व प्रकाश अंधुक होतो. त्यामुळें काचा रोज पुसाव्या लागतात, व प्रकाश जो मिळावयास हवा तो मुळींच मिळत नाहीं. शिवाय कांचेला धक्का लागला तर ती फुटावयाची भीति. म्हणून मी अशी योजना सुचविली कीं कंदिलाच्या चार बाजूंना चार सपाट काचा बसवाव्यात व वर एक नळकांडें काढून धुराला वाट करून द्यावी. व खालच्या बाजूनें हवा आंत येण्यासाठीं फटी ठेवाव्यात. म्हणजे लंडनमधल्या काचाप्रमाणें आंत धूर कोंडून त्या काळया होणार नाहींत. शिवाय धक्का लागला तर एकच काच तेवढी जाईल, सर्वच नाहींशा होणार नाहींत. व फुटलेली दुरुस्तही करतां येईल.

पुढें हे फ्रँकलिन दिवे लावण्यांत आले व आजही फिलाडेल्फियांतील स्वातंत्र्यचौकांत त्याच्या प्रतिकृति स्मरणार्थ उभ्या आहेत.

याचप्रमाणें त्यानें काचेच्या पेल्यांच्या साहाय्यानें एक प्रकारचें जलतरंग वाद्य बनविलें. त्यानें दोन भिंगांचा चष्मा बनविला. तसेंच भावाच्या आजारीपणांत त्याच्या उपयोगासाठीं त्यानें एक कॅथेटर तयार केलें. अमेरिकेंत तसलें कॅथेटर हें पहिलेंच होतें. या संशोधनासंबंधानें व त्याच्या साहाय्यानें नवीन वस्तु बनवण्यासंबंधानें जॉन लायनिंग या आपल्या मित्राला १७५५ मध्यें लिहिलेल्या एका पत्रांत संशोधनासंबंधीं तो म्हणतो :

"कांहीं लोकांत संशोधकबुद्धीचा अभावच असतो. त्यामुळें इतरांमध्यें ती असूं शकते यावर त्यांचा विश्वासच बसत नाहीं. जो कोणी एकादी नवी

योजना मांडील किंवा वस्तु बनवील त्याला ते तोतया समजतात. आपल्या परिचयाचा अमूक तमूक माणूस, तो आपल्यासारखाच आहे असें समजून, तो अधिक काय करणार आहे असें ते म्हणूं लागतात. मत्सर व स्पर्धा यांच्यामुळें दुसऱ्यांच्या संशोधनाला ते किंमत देत नाहींत. व जेव्हां त्याला अन्यत्र सर्वमान्यता मिळूं लागते तेव्हां त्यांचा डौल असा असतो कीं तें सारें आपणच केलें आहे! त्यामुळें कित्येक मोठमोठ्या संशोधनांचें श्रेय या स्पर्धेत झाकलें जातें. त्या संशोधनापासून फायदा होतोसा दिसूं लागला कीं, त्यावर जो तो आपला हक्क सांगूं लागतो व ती फायद्याची गोष्ट नाहीं असें दिसूं लागतांच संशोधक उपहासाचा व थट्टेचा विषय बनतो."

पण फ्रँकलिनला या समाजकंटकांचा उपद्रव भोवला नाहीं. त्यानें कधीं कशाचें पेटंट घेतलें नाहीं, व एवढें संशोधन करूनही त्याची वृत्ति विनयशील राहिली. त्यामुळें संशोधकांच्या नशिबीं येणाऱ्या आपत्तींपासून तो वांचला. संशोधकावर कोणत्या आपत्ती येतात याचें त्यानें वर्णन केलें असलें तरी त्याचा स्वभावच संशोधकाचा होता व त्यांत त्याचें मन रमत असे. मानवी संशोधनाच्या योगानें जग भविष्यकाळांत अधिक सुखी कसें करतां येईल याचे विचार वयाच्या ८३ व्या वर्षींही त्याच्या डोक्यांत घोळत असत. १७८८ मध्यें रेव्ह. जॉन लॅथरॉप यांस लिहिलेल्या एका पत्रांत त्यानें म्हटलें आहे कीं, "संशोधनामुळें जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत, शास्त्रें, नीति, राजकारण, व सर्वसामान्य राहाणी यांच्यांत पुष्कळ सुधारणा झाली असून त्यासाठीं नवनवीं साधनें उपलब्ध होत आहेत. हें पाहिलें म्हणजे मी जर आणखीं दोन तीन शतकांनंतर जन्मास आलों असतों तर बरें झालें असतें असें मला कित्येकदां वाटतें. कारण पुष्कळ नवे शोध लागत आहेत आणि अधिक महत्त्वाचे असे त्या अवधींत लागतील. त्यांचा फायदा मला मिळेल हें तर खरेंच; पण शोध कशा प्रकारचे आहेत हेंही मला कळेल.

एका अर्थानें फ्रँकलिनची ही आकांक्षा पुरी झाली आहे. त्याच्या मनाची उंची पाहिली म्हणजे तो तिच्या मानानें फार आधींच्या काळांत जन्मास आला होता असें म्हणावें लागतें. त्यानें मांडलेले कांहीं शास्त्रीय सिद्धान्त दोन शतकांनंतर मान्यता पावले. आपल्याला तर तो विचारानें, प्रवृत्तीनें व वागणुकीच्या दृष्टीनें अगदीं आपल्याच काळांतल्यासारखा वाटतो.

१३ – पेनच्या वारसांबरोबर झगडा

आपले शास्त्रीय प्रयोग करण्यास फुरसत मिळावी म्हणून १७४८ सालीं फ्रँकलिन धंद्यांतून निवृत्त झाला; तथापि तें त्याचें स्वप्न अल्पकालीन ठरलें. इंडियन लोकांच्या बरोबर वाटाघाटी करण्यांत तो ओढला गेला आणि नंतर वसाहतीच्या संरक्षणाचीही कामगिरी त्याच्यावर येऊन पडली. त्यामुळें त्याचें हें स्वप्न विरून गेलें. आणि जरी शास्त्रीय संशोधनाची आवड व हौस त्यानें जन्मभर बाळगली तरी १७५४ पासून त्याचा व्यवसाय राजकारण आणि मुत्सद्देगिरी हाच झाला. जरी त्यानें आपला छापखान्याचा व्यवसाय सोडून दिला होता, तरी असेंब्लीचा क्लार्क म्हणून काम करण्याचें त्यानें चालूच ठेविलें होतें व त्यामुळेंच ही कामगिरी त्याच्यावर येऊन पडली. १७५० मध्यें तर प्रांतिक कारभारांत त्यानें इतकें मन घातलें कीं, त्याला त्या संस्थेचा सभासद निवडण्यांत आले. कायद्यांच्या कामांत तो गढून गेला. सार्वजनिक कामाची आपल्यावरील जबाबदारी वाढत असल्याबद्दल त्यानें तक्रार केली आहे; परंतु लौकरच त्यानें असेंब्लींत आपलें महत्त्व प्रस्थापित केलें. या वेळच्या कागदपत्रांवरून असें दिसतें कीं, त्या वेळीं चालू असलेल्या राजकीय वादांत तो रंगून गेला होता. आपल्या अंगीकृत कार्याची बाजू न्यायाची आहे यावर त्याचा पूर्ण विश्वास असल्यानें त्याला त्यांत आनंद आणि अभिमान वाटणें अपरिहार्य होतें.

हें कार्य म्हणजे लोकशाहीचें कार्य होय. जुन्या जगाशीं संबंध तोडून स्वतंत्र होण्याचें हें कार्य होतें. त्या वेळीं कोणाच्याही तें लक्षांत आलें नाहीं. पण याच कार्यासाठीं एक दिवस सर्व वसाहती लढणार होत्या. पेन्सिल्व्हेनियांत किंवा इतर कोठेंही १७५० मध्यें आपल्या आवडत्या इंग्लंडपासून फुटून वेगळें होण्याच्या शक्यतेचा विचारही कोणाच्या डोक्यांत आला नव्हता. तसा कोणी तर्क केला असता तर लोकांना त्या वेळीं धक्का बसला असता. तथापि पेन्सिल्व्हेनियांतील जनता – तिचे असेंब्लींतील लोकप्रतिनिधि – आणि त्या प्रांतावर आपली हुकमत गाजवूं पाहणारे इंग्रज अधिकारी यांच्यांत कित्येक वर्षें सतत धुसफूस चालू असे. वादाच्या बाबी स्थानिक व मर्यादित स्वरूपाच्या असत; परंतु त्या पाहिल्या, आणि त्या बाबतींत फ्रँकलिननें स्वीकारलेलें

कणखर धोरण लक्षांत घेतलें म्हणजे पुढील वादळाचीं तीं पूर्वचिन्हें होतीं हें कळून येतें.

येथील अधिकारी राजाचे प्रतिनिधि नव्हते तर ते वुइल्यम पेन याचे वारस होते. दुसऱ्या चार्लसनें १६८१ मध्यें वुइल्यम पेनच्या बापाकडून घेतलेल्या कर्जाच्या परत फेडींत पेनला हा मोठा भूप्रदेश मालकी हक्कानें देऊन टाकला. त्याला पेन्सिल्व्हेनिया असें नांव मुद्दाम दिलें. पेननें तेथें लगेच चांगला कारभार चालू केला व त्या प्रांतासाठीं सौम्य स्वरूपाचे कायदेही बनविले. इंग्लंडमध्यें छळ झाल्यामुळें इकडे येणाऱ्या क्वेकर लोकांसाठीं ही भूमि मुख्यतः राखून ठेवण्यांत आली होती. 'पेनचा एक पवित्र प्रयोग' म्हणून ही योजना समजली जात असे. लोकमतानुसार निवडून दिल्या जाणाऱ्या असेंब्लीला व कौन्सिलला पुष्कळ अधिकार दिलेले होते. तथापि या मिळकतीचे मालक जे पेन त्यांच्या प्रतिनिधींना अखेरचे निर्णायक अधिकार असत. माणसांच्या सद्‌भावनेवर उभारलेली पेन याची ही योजना फार दिवस टिकूं शकली नाहीं. पेन्सिल्व्हेनियांत अनिष्ट लोकांची आवक वाढली व १७०० सालानंतर तर सरकार कमीकमी लोरशाहीप्रवण बनूं लागलें. कायदे कडक झाले. गव्हर्नर लहरी बनूं लागले, आणि आर्थिक कायदे करतांना न्याय नाहींसा होऊं लागला. पुढें पेनच्या मृत्यूनंतर त्याच्या वारसांकडे कारभार आला. तेव्हांपासून तर तो मध्यम स्थितींतल्या व्यापारी पेशाच्या लोकांना – ज्यांचा फ्रॅंकलिन प्रतिनिधि होता – तो असह्य होऊं लागला.

आतां लोकप्रतिनिधींचें कौन्सिल रद्द करून टाकण्यांत आलें होतें. विधिमंडळाची फक्त एकच शाखा असेंब्ली तेवढी चालू होती. कौन्सिलच्या जागीं गव्हर्नरला सल्ला देणारें व त्याच्या नियंत्रणाखालीं चालणारें एक प्रिव्ही कौन्सिल निर्माण करण्यांत आलें होतें.

गव्हर्नर गैरहजर असला,– व तो वारंवार गैरहजर असे,– म्हणजे त्याची जागा हें कौंसिल घेई. गव्हर्नर व त्याचें हें कौंसिल हे मालकांची बाजू घेत, व असेंब्लीची सत्ता मर्यादित करण्याचा सतत प्रयत्न करीत. स्वतः मालक इंग्लंडांत राहात. ते पेन्सिल्व्हेनियांत राहात नसत. गव्हर्नरकडून त्यांना वसाहतींतील कारभारासंबंधीची काय ती माहिती मिळे व त्यावरच ते तेथील कारभाराबाबत अवलंबून असत.

फ्रँकलिनची बालकासंबंधानें जी समजूत झाली होती तिच्यापेक्षां ते पुष्कळ चांगले असल्याचें अलीकडे झालेल्या संशोधनावरून आढळून आलें आहे. त्यांना बरेंच कर्ज होतें, व कर्जवसुलीच्या बाबतींत त्यांना फार त्रास होत असे. लोक ठरलेलें देणें देत नसत आणि त्यांची अशी थोडी जमीन होती. पण फ्रँकलिनचा विरोध नालायक पिढीजात उमरावशाहीलाच होता. पेनला प्रथम दिलेल्या सनदांशीं व ब्रिटिश घटनेशीं विरोधी अशा रीतीनें वसाहत-वाल्यांवर बेलगामी सत्ता चालविण्यास त्याचा विरोध होता. फ्रँकलिन पिढीजात सत्ता फक्त एकच मानी, व ती म्हणजे राजाची. इंग्लंडच्या उमराव सभेसंबंधानें बोलतांना तो एकदां म्हणाला कीं गणिताचे पिढीजात प्रोफेसर असणें हें यापेक्षां अधिक बरें! निदान त्यांच्या हातून खोडसाळपणा होण्याचा संभव कमी!

१७५० च्या प्रारंभीं फ्रेंच व इंडियन यांच्या हल्ल्यांची भीति वाढत होती व पेन्सिल्व्हेनियांतील लोकांची त्या वेळचे मालक थॉमस व रिचर्ड पेन यांच्या विरुद्ध मुख्य तक्रार ते संरक्षणासाठीं पुरेसा पैसा उभा करूं देईनात ही होती. सगळया प्रांतांचें रक्षण करण्यासाठीं लागणारा सर्व पैसा त्यांनीं द्यावा अशी कोणाचीच अपेक्षा नव्हती. प्रांताच्या एकंदर उत्पन्नांतूनच तो पैसा उभा राहावयास हवा होता. पण मालकांच्या ज्या मोठया जमिनी होत्या त्यांवर ते कर बसवूं देण्यास तयार होईनात. या जमिनी वगळल्या तर इतरांकडून मिळणारा पैसा हा लष्कर व दारूगोळा यांच्या खर्चाला फारच तोकडा पडत होता. या सर्व धामधुमीच्या काळांत लोकसभेनें सर्व पवित्र प्रदेशांवर कर बसविण्याचे वेळोवेळीं ठराव केले. परंतु गव्हर्नर ते सर्व ठराव असंमत करून परत पाठवी. अखेर १७५६ मध्यें लोकसभेनें इंग्लंडला एक कमिशन पाठविण्याचें व मालकांच्या सूचनांवरून निर्माण झालेल्या तक्रारी दूर करून घेण्याचें ठरविलें. या कामावर बेंजामिन फ्रँकलिन व आयझॅक नॉरिस यांची नेमणूक झाली. पण प्रकृतीच्या कारणास्तव नॉरिसनें जाण्यास नकार दर्शविला. त्यामुळें ही सर्व कामगिरी एकटया फ्रँकलिनवरच पडली.

या वेळीं फ्रँकलिन सर्व वसाहतींकरतां जॉइंट डेप्यूटी पोस्टमास्तर जनरल होता. त्या वेळेपर्यंत त्यानें विजेसंबंधाचे आपले विशेष महत्त्वाचे प्रयोग पूर्ण केले होते; व त्याबद्दल लंडनच्या रॉयल सोसायटीनें त्याला १७५३ सालीं कॉपली पदक बहाल केलें होतें; आणि इंग्लंडांत शिष्टाई करण्याच्या

कामगिरीवर त्याची नेमणूक झाली त्याच वर्षी त्याला रॉयल सोसायटीचे सभासद होण्याचाही बहुमान प्राप्त झाला होता. हारवर्ड, येल, व कॉलेज ऑफ वुइल्यम व मेरी यांनीं त्याला सन्मान्य पदव्याही दिल्या होत्या. प्रांताच्या हत्यारबंद सैन्यांत त्यानें क्वार्टर मास्टर व कर्नल म्हणून कामगिरीही बजावली होती. सारांश सुधारलेल्या म्हणून समजल्या जाणाऱ्या त्या वेळच्या जगतांत त्याची कीर्ति सर्वत्र पसरली होती. त्याचें वय या वेळीं ५१ वर्षांचें होतें.

तो जुलै १७५७ मध्यें लंडनला जाऊन पोचला. त्यानें आपला मुलगा वुइल्यम यासही बरोबर नेलें होतें. वुइल्यमचें वय या वेळीं २६ वर्षांचें होतें. क्रेव्हन रस्त्यावरील एका पथिकाश्रमांत तो जाऊन राहिला. तेथें त्यानें घालविलेला काळ हा त्याच्या आयुष्यांतील उत्तम काळ ठरला. त्यानें बरोबर आपल्या पत्नीस नेलें नव्हतें हें खरें; पण प्रवासाची दगदग नको म्हणून ती स्वतःच आली नव्हती. हजार कामें त्याच्या मागें असत, व अतिशय हौशी, संपन्न व रंगेल अशा समाजांत वारंवार जाण्याचा त्याला प्रसंग येई. त्यांतूनही त्याला आपल्या बायकोची गैरहजरी थोडी बहुत जाणवे. या काळांत त्यानें पत्नीला लिहिलेलीं पत्रें अतिशय प्रेमपूर्ण अशीं आहेत.

पेन्सिल्व्हेनियाचे मालकांबरोबर त्याच्या भेटी व बोलणीं फार लांबलीं व रेंगाळलीं. मध्यंतरीं मालकांच्या वतीनें बोलणाऱ्या उद्धट, उर्मट व विरोधी वृत्तीच्या लोकांशीं त्याचे खटकेही उडाले. पुढें पेनच्या या वकिला-बरोबर बोलण्यास फ्रँकलिननें नकार दिला व खुद्द मालकांपुढेंच आपली तक्रार मांडण्याचा आग्रह धरला. शेवटीं मालकांनीं त्याची भेट घेतली व उत्तर देण्याला वर्ष लावलें, आणि त्यांनीं जें उत्तर पाठविलें तें फ्रँकलिनला न पाठवितां परस्पर पेन्सिल्व्हेनियाच्या लोकसभेकडे पाठविलें.

टॉमस पेन याच्यासंबंधानें मत नमूद करतांना फ्रँकलिनची मूळची शांतवृत्ति ढळली आहे. त्यानें पेन संबंधानें कडक शब्दांत लिहिलें आहे. मालकांबरोबर झालेल्या एका भाषणाचा वृत्तान्त निवेदन करतांना तो म्हणतो:

"विजयाच्या हसऱ्या पण उर्मट मुद्रेनें, एकाद्या शर्यतीच्या घोड्यावरील स्वारानें, गिऱ्हाइकानें फसवणुकीची तक्रार केली तर असें बोलावें तशा आढ्यतेनें पेन बोलला. आजपर्यंत कोणाही माणसाबद्दल वाटला नाहीं इतका त्याच्याबद्दल मला तिटकारा वाटला. मला जें वाटलें तें शब्दानें लिहितां येत नाहीं.

हें एक प्रकरण सोडलें, व या काळांत तो एकदां बराच आजारी पडला तें सोडलें, तर त्याचा इंग्लंडांतील काळ फारच सुखाचा गेला. तो मार्गारेट स्टीव्हनसन या नांवाच्या एका विधवा स्त्रीच्या घरांत राहात असे; व तिच्याबद्दल त्याच्या मनांत गाढ स्नेहबुद्धि निर्माण झाली होती. तिची लहान मुलगी मेरी हिचा तर तो पालकच बनला. त्यानें तिला तत्त्वज्ञानाचे पाठ द्यायचें ठरवलें. पुढें तिचा आणि त्याचा जो पत्रव्यवहार झाला तो फ्रँकलिनच्या लेखनांतला उत्कृष्ट भाग आहे. त्याच्या आयुष्याच्या उत्तर कालांत स्त्रियांना त्याच्यासंबंधीं जें विलक्षण आकर्षण वाटूं लागलें होतें त्याचें स्वरूप या स्त्रियांशीं झालेल्या स्नेहसंबंधांत दिसून येतें. लंडनमध्यें असतांना मेरी स्टीव्हनसन व ऱ्होड आयलंड येथें असतांना कॅथेराईन रे यांच्याशी त्याचा परिचय झाला तेव्हां त्यांच्या मनांत फ्रँकलिनच्या संबंधानें निर्माण झालेला पूज्यभाव जन्मभर राहिला व अशा पुरुषाचा नित्य सहवास घडावा अशी इच्छा त्याच्या समवयस्क स्त्रियांमध्यें निर्माण झाली.

ज्या मंडळींबरोबर त्याचा अनेक वर्षांपासून पत्रव्यवहार चालू होता, अशा लोकांशीं त्याच्या या वेळी गाठीभेटी झाल्या. त्याचीं शास्त्रीय विषयावरील पत्रें पीटर कॉलिन्सन यानें प्रसिद्ध केलीं होतींच. त्यानें फ्रँकलिनचें विशेष स्वागत केलें. तसेंच वुइल्यम स्ट्रॅहन यानेंही फ्रँकलिनचा विशेष गौरव केला. डेबोराला लिहिलेल्या एका पत्रांत स्ट्रॅहन लिहितो : ज्याच्याशीं माझें सर्व बाबतींत तंतोतंत जुळलें असा माणूस मी आतांपर्यंत पाहिला नव्हता. कोणी एका बाबतींत सारख्या मताचा असे, तर कोणी दुसऱ्या बाबतींत; पण फ्रँकलिनशीं मात्र माझें सर्वच बाबतींत तंतोतंत जुळलें. जॉन फॉदरजिल आणि जोसेफ प्रीस्टली यांनीं फ्रँकलिनच्या विजेच्या प्रयोगाचें अनुकरण केलें होतें; त्यांनींही फ्रँकलिनशीं मैत्री जोडली. वुइल्यम हाही आपल्या रुबाबदार वागणुकीमुळें लंडनमधील समाजांत अनेकांचा आवडता

झाला होता. बेंजामिनच्या या वेळच्या व्यवस्थित ठेवलेल्या जमाखर्चाच्या वह्यांवरून असें दिसतें कीं, त्याची या वेळची राहणी बरीच खर्चीक होती. त्यानें दोन नोकर ठेविले होते. एक भाड्याची गाडी घेतली होती, व एक गाडीवान ठेवला होता. हा सरंजाम सतत त्याच्या सेवेला हजर असे, इंग्लंडला आल्याबरोबरचें त्याचें शिंप्याचेंच बिल ४५ पौंडांचें झाल्याचें दिसून येतें. त्याशिवाय त्याच वर्षांत आणखी २८ पौंड १२ शिलिंग खर्ची पडले आहेत. डोक्यावरच्या केसांच्या टोपाला १०॥ पौंड पडल्याची नोंद आहे. त्याशिवाय बुटांचे आणि गुडघ्याचे चांदीचे बकल, तरवार, इत्यादींवर झालेला खर्च पाहिला म्हणजे त्याची साधी व काटकसरीची राहणी त्या वेळीं विस्मृतींत गडप झाली होती कीं काय असेंच वाटेल.

त्यानें आपल्या पत्नीला पाठविलेल्या पत्रांवरून, त्यानें इंग्लडहून घरीं अनेक वस्तु घेऊन पाठविल्या असें दिसतें. चिनी मातीचीं भांडीं, चांदीच्या प्लेटस् वगैरे, ब्लँकेटें, चादरी, खिडक्यांच्या पडद्यांचें कापड, पोशाखासाठीं कापड, काचसामान सॅलीसाठीं पुस्तकें अशा अनेक प्रकारच्या वस्तूंचा त्यांत उल्लेख आहे. तो ज्या कामासाठीं आला होता त्याला फार दिरंगाई लागल्यामुळें मध्यंतरीं तो हॉलंड आणि स्कॉटलंडलाही जाऊन आला. तसेंच केंब्रिजला जाऊन तेथेंही त्यानें आपले शास्त्रीय प्रयोग करून दाखविले. फ्रँकलिन कुटुंबाचें इंग्लंडमधील मूळ गांव जें एक्टन त्यालाही त्यानें भेट दिली. १७५९ मध्यें सेंट अँड्र्यूज विद्यापीठानें त्याला डॉक्टर ऑफ लॉज ही पदवी दिली व तीन वर्षांनीं ऑक्सफर्ड विद्यापीठानें त्याला डॉक्टर ऑफ सिव्हिल लॉज व त्याच्या मुलाला एम. ए. ही पदवी मोठ्या समारंभानें एकाच वेळीं अर्पण केली.

बेंजामिनच्या ज्या प्रकारच्या असमंजस कृत्यांतून वुइल्यमचा जन्म झाला होता, तेंच १७६० मध्यें वुइल्यमनें केलें. त्याला मुलगा झाला. त्याच्या आईचें नांव आजतागायत अज्ञात आहे. या मुलाचें नांव वुइल्यम टेंपल फ्रँकलिन असें ठेवण्यांत आलें. पुढें हा मुलगा मोठा झाल्यावर, त्याच्या आजोबानें जितक्या शांतपणें वुइल्यमचा स्वीकार केला होता, तितक्याच शांतपणें त्याचाही स्वीकार केला; व हा पोरगा शेवटीं आपल्या आजोबाचा लाडकाही झाला.

त्याची कामगिरी पुरी होण्यास पांच वर्षें लागलीं. प्रिव्ही कौंसिलपुढें पुष्कळ दिवस काम चाललें व मालकांबरोबरही खूप कडव्या झटापटी झाल्या. शेवटीं एका अटीवर पेन्सिल्व्हेनियांतील पेनच्या मालमत्तेवर कर बसविण्यास राजानें परवानगी दिली. अट अशी कीं, कराची आकारणी प्रामाणिकपणानें केली जाईल व राज्यांतील इतर मालमत्तेवरच्या कराप्रमाणेंच ती असेल, याबद्दल स्वत: फ्रँकलिननें हमी द्यावी. अशा रीतीनें या वादावादींतील पहिली लढाई लोकसभेच्या बाजूनें फ्रँकलिननें जिंकली, व लंडनमधील अनेक मित्रांचा सद्‌गदित अंतःकरणानें व प्रेमपूर्ण निरोप घेऊन तो परत घरीं गेला.

तो फिलाडेल्फियाला पोचला तेव्हां पॅरिसचा तह होऊन सप्तवार्षिक युद्ध नुकतेंच समाप्त झालें होतें. पिटच्या मंत्रिमंडळाच्या कारकीर्दींत सेनापति वुल्फ यानें फ्रान्सचा धुव्वा उडविल्यामुळें संबंध कॅनडा व मिसिसिपी नदीच्या पश्चिमेकडील सर्व प्रदेश ब्रिटिश साम्राज्यांत समाविष्ट झाला होता. या विजयाचा फ्रँकलिनला फार आनंद झाला. या वेळीं तो ब्रिटनचा मोठा अभिमानी होता व तिसऱ्या जार्ज राजाबद्दल त्याची निष्ठा होती. त्याच्या राज्यारोहणानिमित्त १७६१ मध्यें त्यानें लिहिलें कीं, त्याचे गुण व आपल्या प्रजेला सुखी करण्याची त्याची प्रामाणिक इच्छा यामुळें त्याच्या राज्याला बळकटी व स्थैर्य प्राप्त होईल.

याच वर्षी फेब्रुवारींत त्याचा मुलगा वुइल्यम याची न्यू जर्सीचा गव्हर्नर म्हणून नेमणूक झाली. तो लंडनमध्यें मागें राहिला होता, तो तिकडे गेला. पण पॅरिसच्या तहानें पेन्सिल्व्हेनियाला विशेष शांतता लाभली नाहीं. फ्रान्सनें तह करतांना जे इंडियन लोक फ्रेंचांच्या बाजूनें लढत होते, त्यांच्याशीं कांहीं विचारविनिमय केला नाहीं. त्यामुळें त्यांनीं पॅरिसच्या तहाला मान्यता दिली नाहीं. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, पश्चिमेकडील हजार मैलांच्या सीमेवर जिकडे तिकडे दंगेधोपे उसळले. त्याची प्रतिक्रिया पेन्सिल्व्हेनियांतही घडून आली आणि ख्रिस्त्यानें वागणाऱ्या अनेक इंडियन लोकांची दंगेखोर जमावानें कत्तलही केली. फ्रँकलिननें या अत्याचारांना विरोध केला. परंतु घाबरून गेलेल्या गव्हर्नरकडून त्याला पाठिंबा मिळाला नाहीं. एवढेंच नव्हे तर त्यानें या कत्तलींना उत्तेजन दिलें, व जो कोणी

इंडियन लोकांची मुंडकी आणून देईल त्याला बक्षिसें जाहीर केली. त्यामुळें लोकांत दोन पक्ष पडले. एकानें गव्हर्नर व मालक यांची बाजू उचलली व दुसऱ्यानें लोकसभा व फ्रँकलिन यांना पाठिंबा दिला. खूप राजकीय वाद झाला व अनेक उखाळ्या पाखाळ्या काढण्यांत आल्या. त्यामुळें फ्रँकलिनची लोकसभेंतील जागा गेली. निवडणुकीच्या वेळीं फ्रँकलिनच्या एका शत्रूनें त्याचा मुलगा वुइल्यम याचा जन्म कसा झाला यासंबंधींचें एक पत्रक प्रसिद्ध केलें. त्यांत फ्रँकलिनच्या घरीं नोकरीला असलेल्या बार्बारा नांवाच्या एका मोलकरणीपासून वुइल्यम झाला व पुढें त्या बाईला मोठ्या दारिद्र्यांत व अपमानांत जन्म काढावा लागला असें म्हटलें होतें.

तथापि फ्रँकलिनचा पराभव झाला तरी लोकसभेंत त्याच्या बाजूला बहुमत होतें. आणि पेन याच्या दुबळ्या व धोकेबाज कारभाराबाबत दिवसें-दिवस कडवटपणा वाढत गेला. शेवटीं पेन्सिल्व्हेनिया ही खाजगी इस्टेट न ठेवतां ती एक वसाहत आहे असें राजानें जाहीर करावें यासाठीं राजाकडे एक शिष्टमंडळ पाठविण्याचें ठरलें आणि याही वेळीं ही कामगिरी फ्रँकलिन-कडेच सोपविण्यांत आली. त्याप्रमाणें तो १७६४ मध्यें परत इंग्लंडला गेला.

इंग्लंडला जाण्यांत त्यालाही आनंद होता. ब्रिटिश साम्राज्याला नुकत्याच मिळालेल्या विजयानें तो मोठ्या खुशींत होता. तरुण राजाकडे मोठ्या विश्वासानें आणि निष्ठेनें तो पहात होता. पुन्हां इंग्लंडांतील जुने मित्र भेटतील याचाही त्याला आनंद होता. मात्र तो जरी दूरदर्शी होता तरी पुढील दहा वर्षांत त्याच्या मनांत व अंतःकरणांत जी विचारक्रांति झाली तिची चाहूल कांहीं त्याला त्या वेळीं लागली नाहीं.

१४ – मुत्सद्दी

पेन्सिल्व्हेनियाची वसाहत खाजगींतून काढून सरकारी करण्यांत यावी यासंबंधाचा अर्ज अखेरपर्यंत वर पोचलाच नाहीं. फ्रँकलिन लंडनला पोचल्यावर त्याला दुसरेंच एक काम आधीं हातीं घ्यावें लागलें. पार्लमेंटनें वसाहतींवर कर बसविण्याचा कायदा करण्याचें योजिलें होतें व त्या कायद्याविरुद्ध पेन्सिल्व्हेनियाच्या लोकसभेनें निषेधपर खलिता पाठविला

होता. हा खलिता पार्लमेंटला सादर करण्यांत यावा अशीही फ्रँकलिनला सूचना करण्यांत आली होती. लंडनमध्यें असतांना या प्रकारच्या कायद्याला पार्लमेंटचे अनेक सभासद अनुकूल असल्याचें त्याला आढळून आलें. तो पास होणार हेंही ठरल्यांसारखें होतें. म्हणून त्यानें पेन्सिल्व्हेनियाचें निषेधपत्र ताबडतोब सादर केलें व आपल्या म्हणण्याची त्याला पुष्टि जोडली. पण अशा प्रकारच्या अभूतपूर्व कृत्यामुळें ब्रिटन व त्याच्या उत्तर अमेरिकेंतील वसाहती यांच्या परस्परसंबंधांत क्रांतिकारक बदल घडून येईल असें खुद्द फ्रँकलिनला सुद्धां त्या वेळीं वाटलें नाहीं.

कायदा बनविण्याची तयारी वर्षभर चालू होती. १७६४ सालीं पंत-प्रधान जॉर्ज ग्रेनव्हिल यानें तो सुचविला होता, व अमेरिकेंतील आपल्या वसाहतींना त्या संबंधानें काय वाटतें या संबंधाची माहिती मिळवून कळविण्याबद्दल त्यांनीं सरकारच्या तेथील प्रतिनिधींना कळविलें होतें. या कायद्यांतील तरतुदी न पाहतां केवळ तात्त्विक भूमिकेवरूनच वसाहतींनीं त्याला आपला विरोध दर्शविला होता. आतां या कायद्यांतील तरतुदी जेव्हां फ्रँकलिननें पाहिल्या तेव्हां त्या अपेक्षेबाहेर कडक असल्याचें त्याला आढळून आलें.

या विधेयकांत सर्व कायदेशीर कागदपत्रांना सरकारी स्टँप लावण्याची तरतूद करण्यांत आली होती. इंग्रज सरकारच्या प्रतिनिधीकडून हे स्टँप घ्यावयाचे, व सर्व प्रकारचे कायदेशीर कागदपत्र, परवाने, नेमणुका, देणग्या, बिलें, वर्तमानपत्रें, जाहिराती, पंचांगें, दिनदर्शकें, किंबहुना खेळ-ण्याचे पत्ते व फासे या सर्वांना ते लावावयाचे अशी ही योजना होती.

यापूर्वीं कधींही पार्लमेंटनें वसाहतींवर कर बसविला नव्हता. वसाहतींत जो कर बसविला जाई तो त्या त्या भागांतील लोकसभांनीं मंजूर केलेला असे. जो काय कर बसवायचा तो त्यांच्या संमतीनेंच बसविला गेला पाहिजे हा इंग्रजांचा पूर्वापार प्रस्थापित झालेला हक्क होता. त्यामुळें प्रश्न असा निर्माण झाला कीं वसाहतींच्या रहिवाशांना इंग्रज समजावें कीं नाहीं ? वसाहतवाले स्वतःस इंग्रज समजत व इंग्रजांना सर्वत्र असणारें स्वातंत्र्य व हक्क वसाहतींतील इंग्रजांनाही असलेंच पाहिजेत असा त्यांचा दावा होता. त्यांनीं एका शतकाहून अधिक काळपर्यंत साम्राज्याचा विस्तार व संपन्नता

वाढविण्याच्या कामीं श्रम केले होते. अशी परिस्थिति असतांना मूळ देशांतील मुत्सद्द्यांनीं व कायदे करणारांनीं वसाहतींतील लोकांना परके, अंकित समजावयाचें ठरविलें कीं काय?

पार्लमेंटच्या लोकसभेंत व मंत्रिमंडळांतही वसाहतींच्या संबंधांत ही परकेपणाची, त्या अंकित असल्याची भावना असल्याचें फ्रँकलिनला स्पष्टपणें दिसून आलें. याला कांहीं ठळक अपवाद होते. एडमंड बर्क, वुइल्यम पिट, लॉर्ड शेलबर्न व इतर कांहीं मंडळींना वसाहतींतील लोकांचा दृष्टिकोन समजला होता व त्याला त्यांचा पाठिंबाही होता. पण पिट आजारी होता. बर्कच्या हातीं सत्ता नव्हती, व कर बसवा म्हणून बहुमताची मागणी होती. नुकत्याच झालेल्या लढाईंत वसाहतींच्या संरक्षणासाठीं जो खर्च आला तो भागविण्यासाठीं वसाहतींनीं पैसा दिला पाहिजे असें त्यांचें म्हणणें होतें. शेवटीं १७६५ च्या मार्च महिन्यांत स्टँप ॲक्ट पास झाला. अगदीं कांहीं थोड्यांनीं फक्त आपलें विरोधी मत नोंदविलें.

या घटनेचे परिणाम काय होणार आहेत याची फ्रँकलिनलाही पुरी कल्पना आली नाहीं. एक अटळ गोष्ट म्हणून ती त्यानें पतकरली. अमेरिकेंतील लोकांशीं विचारविनिमय करणें दूर अंतरामुळें त्यास शक्य नव्हतें. या कराची लाट परतविण्याची वेळही तो येण्यापूर्वींच निघून गेली होती. तो पोस्टमास्तरच्या अधिकारपदावर या वेळीं होता; म्हणून त्यानें आपल्या पेन्सिल्व्हेनिया प्रांतांत तिकीटें विकण्यासाठीं एका इसमाची नेमणूक केली, व वाटाघाटींच्या मार्गानें हा कायदा रद्द करून घेण्यासाठीं प्रयत्न करण्याचें ठरविलें.

या कराची बातमी १७६५ मध्यें अमेरिकेंत हळूहळू पसरली, आणि नंतर या कायद्याविरुद्ध अमेरिकेंतील लोकमत किती प्रक्षुब्ध झालें याची फ्रँकलिनला किंवा इंग्लंडांतील कोणालाही पुरेशी कल्पना येईतों उन्हाळा संपत आला. न्यू इंग्लंडपासून जॉर्जियापर्यंत सर्वत्र दंगे उसळले होते. लोकांनीं सरकारी स्टॅम्प विकत घेण्याचें तर नाकारलेंच, पण त्यांनीं ते हिसकून घेतले व जाळून टाकले. ते विकण्याचें काम करणारांना लोकांनीं ठोकून काढलें व त्यांचा छळ करण्यास सुरवात केली. बॉस्टनमधील ले. गव्हर्नरचें घर लोकांनीं उद्ध्वस्त केलें, कनेक्टिकटमध्यें स्टॅम्प विकणाराला मारण्यांत

आलें. पेन्सिल्व्हेनियांत स्टॅंप विकण्याकरितां फ्रॅंकलिननें जॉन ह्यूज याला नेमिलें होतें, त्याला ती नोकरी सोडून द्यावी लागली. द. कॅरोलायनामध्यें स्टॅम्प विकणारांना पळून जाऊन लपावें लागलें. न्यूयार्कमध्यें मोठाच दंगा झाला व लोकांनीं गव्हर्नरचा पुतळा करून जाळला. लोकमत इतकें भडकलें होतें कीं, या कायद्याकडे कानाडोळा केल्याचा त्यांनीं फ्रॅंकलिनवर देखील आरोप केला.

या योगानें अमेरिकेच्या इतिहासांत पहिल्या प्रथमच सर्व वसाहतींची एकजूट घडून आली. परस्परांमधील मत्सर, वैर व अविश्वास, सर्व एका रात्रीत नष्ट झालें. लोकांवरील संकट समान होतें व देशभक्तीची भावना केवळ एकाद्या वसाहतीपुरती मर्यादित न राहतां सबंध अमेरिकेबद्दलच एकात्म राष्ट्रीयभावना त्यांच्या ठिकाणीं जागृत झाली होती. ऑक्टोबरमध्यें न्यूयॉर्क येथें स्टॅंप ॲक्ट विरोधी कॉंग्रेसचें मोठें अधिवेशन भरविण्यांत आलें. त्याला सर्व वसाहतींनीं आपला पाठिंबा व्यक्त केला व आपले प्रतिनिधि पाठविले. या परिषदेंत राजाला, मंत्रिमंडळाला व पार्लमेंटच्या दोन्ही सभागृहांना निवेदन पाठविण्याचें ठरलें, आणि त्याचा मसुदाही तयार करण्यांत आला. त्यांत शब्द तोलून वापरले होते आणि भाषा संयमपूर्ण, पण निश्चयात्मक व असंदिग्ध अशी होती.

प्रतिनिधित्वाशिवाय कर बसविणें आपल्याला मान्य नाहीं या तत्त्वाचा अधिकृत निवेदनांत पुरस्कार करण्यांत आलेला होता. पण केवळ या तात्त्विक मुद्द्यावर भर देऊन भागणार नाहीं हें लंडनमधील वास्तव्याच्या काळांत फ्रॅंकलिनच्या ध्यानात आलें होतें. पार्लमेंटचें सारें लक्ष काम साधण्याकडे होतें, तत्त्वाकडे नव्हतें. तेव्हां वसाहतींतून आलेल्या एका बातमीवर भर देण्याचें फ्रॅंकलिननें योजिलें. ती उपयोगी पडेल व व्यवहार्य ठरेल असेंही त्यास वाटलें. ब्रिटिश मालावर बहिष्कार घालण्यांत सर्व वसाहती एक होऊं लागल्यां होत्या. आपल्याला लागणारें कापड वसाहतींतच काढावयाचें, आपली लोकर, कापूस, ताग आपला आपण उत्पन्न करावयाचा याला सुरवात झाली; हातसुताचें कापड वापरणें भूषणाचें झालें, व इंग्लंडच्या कापडावर बहिष्कार पडला. हें लक्षांत घेऊन लंडनच्या वर्तमानपत्रांतून फ्रॅंकलिननें प्रचार सुरू केला. या चळवळीमुळें अमेरिका स्वयंपूर्ण बनेल व लंडनच्या व्यापाऱ्यांचा वसाहतींतील

व्यापार बसेल असें तो सांगू लागला. अमेरिकेंतील लोकांनीं चहा सोडला. तेव्हां त्यांना तो बळजबरीनें पाजला पाहिजे असें म्हणणारांना उद्देशून त्यानें लिहिलें.

> "अमेरिकेंत आतां जें सैन्य पाठविण्यांत येणार आहे तें लोकांच्या इच्छेविरुद्ध त्यांना एक थेंबभर तरी अधिक चहा पाजूं शकेल काय? एक माणूस घोडा पाण्यावर नेऊं शकेल, पण दहा आले तरी ते त्याला पाणी पिण्यास भाग पाडूं शकणार नाहींत."

दुसऱ्या एका पत्रांत अमेरिकेंतील लोक सकाळच्या न्याहारीच्या वेळीं चहाऐवजीं दुसरीं कोणतीं पेयें घेऊं लागले याचीही माहिती त्यानें प्रसिद्ध केली.

त्याचा हा प्रचार सुरू झाला, त्याच वेळेला लंडनमधील व्यापाऱ्यांनाही बहिष्काराचा चटका जाणवूं लागला होता. हिवाळयांत इंग्लंडहून अमेरिकेकडे फार मोठया प्रमाणांत मालाची उलाढाल होत असे. पण ती या वेळीं अजिबात बंद पडली होती. त्यामुळें उद्योगधंदे थांबले व हजारो लोक बेकार बनून रस्त्यांतून हिंडू लागले. काम बंद पडल्यामुळें बेकार झालेले कामगार पार्लमेंटच्या सभागृहासमोर निदर्शनें करूं लागले. नवीन वर्ष सुरू झालें त्या वेळेपर्यंत फ्रँकलिननें व्यापारी व्यवसायांतील लोकांशीं व लोकसभेंतल्या त्यांच्या वजनदार प्रतिनिधींशीं मैत्री जोडली होती.

जानेवारींत वुइल्यम पिट याचें ऐतिहासिक महत्त्वाचें भाषण पार्लमेंटांत झालें. या भाषणांत त्यानें स्टँप ॲक्टाचें वर्णन "दुर्दैवी, अन्याय्य व घटनाविरोधी" असें केलें व वसाहतींतील लोक इंग्रज आहेत या भूमिकेवरून त्यांच्या हक्काचा जोरदार पुरस्कार केला. फेब्रुवारींत, लोकसभागृहापुढें जबाब देण्यास फ्रँकलिनला पाचारण करण्यांत आलें. अमेरिकेच्या इतिहासांत पिटचें भाषण एक संस्मरणीय व सर्वमान्य वक्तव्य म्हणून नमूद आहे. पण त्या वेळच्या पार्लमेंटच्या सभासदांवर पिटच्या भाषणाचा परिणाम झाला नाहीं. त्या मानानें फ्रँकलिनची साक्ष लोकमताचा प्रवाह बदलण्यास अधिक उपयोगी पडली. ही साक्ष अतिशय मुत्सद्देगिरीची, व्यवहारी धोरणाची, योग्य वेळीं दिलेली, व आधीं ठरवून, योजून तयार केलेली अशी होती. कुशल मुत्सद्देगिरीचा तो एक नमुना होता.

आपल्याला कोणते प्रश्न विचारण्यांत येणार आहेत याची फ्रँकलिनला आधींच कल्पना होती. प्रश्न विचारणारांशीं त्याचें आधीं बोलणें झालेलें होतें. हे लोक व्यापारी लोकांचे मित्र झालेले होते. फ्रँकलिन कांहीं कमी अधिक बोलला तरी त्याकडे दुर्लक्ष करावयाचें असें आधींच त्यांच्यांत ठरलेंही होतें. कांहीं प्रश्न विरोधक विचारतील व त्यांना तेथल्या तेथें आयत्या वेळीं जबाब द्यावा लागेल हें स्पष्ट होतें. त्यासाठीं त्यानें खूप परिश्रमपूर्वक तयारी केली होती. कोणत्याही प्रश्नाला उत्तर देण्याची आतां त्याची सिद्धता होती.

आधीं ठरविलेलीं व आयत्या वेळीं त्यानें दिलेलीं उत्तरें पाहिलीं म्हणजे या कायद्याचा त्यानें किती कसून अभ्यास केला होता हें दिसून येतें. स्टँप वाटण्यांतील अडचणी, लोक दूर दूर पसरलेले, त्यांचें दारिद्र्य व त्यांचीं दुःखें, या कायद्याला अमेरिकेंत होणारा सार्वत्रिक विरोध, बहिष्काराची व्यापकता व तीव्रता, वसाहतींतील अमर्याद सुप्त सामर्थ्य, इंग्लंडांतून कांहींही न आणतां हवा तितका काळ स्वावलंबनानें राहूं शकण्याची शक्यता, व्यापार घटल्यामुळें इंग्लंडवर होणारा परिणाम, या सर्वांचीं त्यानें यथातथ्य कल्पना करून दिली व "सोन्याचीं अंडीं घालणारी ही कोंबडी आपण मारीत आहां" असें बजावलें.

शेवटीं १७६६ च्या मार्चमध्यें हा स्टँप ॲक्ट रद्द करण्यांत आला. एप्रिलमध्यें डेबोराला लिहिलेल्या पत्रांत फ्रँकलिन म्हणतोः–

> "अखेर स्टँप ॲक्ट रद्द झाला. तेव्हां आतां तुला एका नव्या गाऊनसाठीं कापड पाठविण्यास मी तयार आहें. यापूर्वीं पाठविलें असतें तर आपल्या शेजाऱ्यांपेक्षां अधिक चांगलें वस्त्र वापरणें तुला आवडलें नसतें. तूं स्वतःच कातलेल्या सुताच्या गाउनची गोष्ट वेगळी. ह्या दोन देशांतला व्यापार अजिबातच बंद पडला असता तर तूं स्वतः तयार केलेल्या लोकरीच्या व तागाच्या कापडाचा एक पोशाख मी घातला असता. त्याची मला सतत आठवण राहिली असती. त्याचा मला अपूर्व अभिमान वाटला असता. ह्या दोन देशांतील व्यापारव्यवहार कांहीं कारणानें पुन्हां बंद पडला तर माझ्यासाठीं पुन्हां तसाच पोशाख करून देणें तुला व तुझ्या लेकीला आवडेल हेंही मी जाणतों."

फ्रॅंकलिननें डेबोराला १४ वार उंची सॅटीन पाठविलें. बहिष्काराच्या काळांत वापराव्या लागणाऱ्या जाड्याभरड्या कापडानंतर हें सॅटीन वापरणें डेबोराला फारच आवडलें असलें पाहिजे. तें आलें तेव्हां वसाहतींत स्टँप अॅक्ट रद्द झाल्याची बातमी येऊन पोंचली होती व लोक खुशींत होते. जिकडे तिकडे आनंदी आनंद व्यक्त होत होता. राजाबद्दल निष्ठेच्या शपथा घेतल्या जात होत्या. पण थोडक्यान्च काळांत, ही सर्व कृतज्ञता अनाठायी होत असल्याचें फ्रॅंकलिनला दिसून आलें.

स्टँप अॅक्ट रद्द करण्यांत आला खरा; पण वसाहतींतल्या रहिवाशांना आपण इंग्रज मानीत नाहीं हें दाखविणारा एक नवा कायदा पार्लमेंटनें पास केला. कोणत्याही परिस्थितींत वसाहतींवर प्रभावी हुकमत गाजविण्यासाठीं कायदे करण्याची व ते अंमलांत आणण्याची सत्ता राजा व पार्लमेंट यांना आहे, असें जाहीर करणारा डिक्लेरेटरी अॅक्ट पार्लमेंटनें पास केला. अमेरिकन प्रजासत्ताकाची प्रगति (ग्रोथ ऑफ दि अमेरिकन रिपब्लिक) या पुस्तकांत मॉरिसन व कॉमेजर हे म्हणतात :

> "पार्लमेंटची वसाहतींवर सार्वभौम हुकमत गाजवूं पाहणाऱ्या ह्या कायद्याची भाषा आयरिश डिक्लेरेटरी अॅक्ट १७१९ च्या प्रमाणेंच होती. आयर्लंडला जो दुय्यम दर्जा अनेक वर्षांपूर्वीपासून देण्यांत आलेला होता. तोच दुय्यम दर्जा अमेरिकन वसाहतींना देण्याचा ब्रिटिश सरकारचा इरादा त्यांत दिसून येत होता."

पुढच्याच वर्षी 'टाउनशेंड कायदे' या नांवानें प्रसिद्ध असलेले कायदे झाले. अमेरिकन इतिहासाच्या प्राथमिक विद्यार्थ्यांनाही या जुलमी कायद्यांचा काय परिणाम घडून आला हें माहीत आहे. जबरदस्त आयात जकाती, अमेरिकन शहरांतून ब्रिटिश गणवेषधारी शिपायांना बंदोबस्तासाठीं ठेवणें, राज्यपाल व न्यायाधीश यांचे पगार वसाहतींच्या लोकसभांनीं मंजूर करण्याऐवजीं पार्लमेंटकडे ते सोपविणें, बॉस्टनची कत्तल, पत्रव्यवहाराच्या समित्या व मॅसॅचुझेट्स् व व्हर्जिनिया येथील देशभक्तांनीं केलेलीं प्रक्षोभक भाषणें या सर्वांमुळें इंग्लंड व अमेरिका यांतील अंतर वाढत चाललें. या काळांत बेंजामिन फ्रॅंकलिनच्या मनावर व हृदयावर झालेले संस्कार आपल्या दृष्टीनें विशेष महत्त्वाचे आहेत.

ब्रिटिश साम्राज्याचीं शकलें होऊं नयेत या विचाराला तो पुष्कळ दिवस चिकटून होता. या साम्राज्याची राजधानी इंग्लंडहून अमेरिकेंत न्यावी या विचाराचाही त्यानें पुरस्कार केला. त्यानें राजा व पार्लमेंट यांच्यांत फरक करून राजाबद्दल आपली निष्ठा व्यक्त केली. हीच भूमिका अमेरिकेंतील बहुतेकांनीं त्या वेळीं घेतली होती. कांहीं तरी तडजोड घडवून आणण्याचें साधन उपलब्ध व्हावें म्हणून या अतिशय कठीण काळांतही त्यानें वारंवार प्रयत्न केले. आपण परत घरीं जावें असें त्यास पुन: पुन्हां वाटे. पण इंग्लंडांत राहूनच अमेरिकेला अधिक उपयोगी पडतां येण्यासारखे नवे नवे प्रसंग निर्माण झाले. पेन्सिल्व्हेनियाचा तर तो प्रतिनिधि होताच; त्याशिवाय न्यू जर्सी, जॉर्जिया यांनीं आणि सर्वांत कडव्या अशा मॅसॅचुझेट्स्‌नेंही त्याला आपलें मुखत्यारपत्र दिलें. मॅसॅचूझेट्स्‌मधील लोकांच्या विरोधाची भूमिका जेव्हां त्याच्या ध्यानांत आली, तेव्हां मात्र साम्राज्य एकत्र राखण्याच्या त्याच्या आशा मावळूं लागल्या. त्यानें १७७१ मध्यें लिहिलें आहे :–

> "पार्लमेंटनें कायदा करून अमेरिकेंतून आयात जकात वसूल करावयाची जी योजना सुरू केली तिनेंच या दोन देशांमधील एकात्म भाव नष्ट केला व वेगळेपणाचीं बीजें पेरलीं हें स्पष्ट दिसतें. जों जों लोकांत असंतोष वाढत जाईल, तों तों तो दडपून टाकण्याची सत्ताधाऱ्यांना आवश्यकता वाटूं लागेल. लोकांना दहशत बसविण्याकरतां कडक शिक्षा दिल्या जातील. लोकांचे हक्क नष्ट केले जातील. कायद्यांच्या अंमलासाठीं व लोकांना वाकविण्यासाठीं अधिक सामर्थ्याची गरज लागेल त्यामुळें खर्च बेसुमार वाढेल. मग तो भागविण्यासाठीं लोकांवर नवे कर लादण्यांत येतील. यामुळें ब्रिटिश राष्ट्र व सरकार यांच्याबद्दल तिरस्कार बुद्धि वाढेल, मग लढाई, होईल. त्याचा परिणाम अमेरिका इंग्लंडचें गुलाम तरी होईल किंवा इंग्लंडला वसाहतींना मुकावें तरी लागेल. अमेरिकेचें वाढतें बळ व महत्त्व लक्षांत घेतां दुसरा पर्यायच अधिक संभवनीय आहे."

सुमारें तीन वर्षांनीं ब्रिटिश सरकारशीं संबंध तोडण्याची वेळ आलीच. या काळांत तो वृत्तपत्रांतून पत्रें प्रसिद्ध करीत असे. त्यांची भाषा कधीं लाघवी असे तर कधीं ती तोडून टाकणारी असे. या काळांत त्यानें इंग्लंडांत

व युरोपांतही पुष्कळ ठिकाणीं प्रवास केला. त्यानें मधून मधून शास्त्रीय विषयांवरही लिहिलें. त्यानें मित्रांना व चहात्यांना — हें वर्तुळ खूपच मोठें होतें — वेळोवेळीं अनेक विषयांवर पत्रें लिहिलीं, त्यांपैकीं उत्तमोत्तम पत्रें याच काळांतील आहेत. युद्ध व अत्याचार त्याला मान्य नव्हते. १७६३ च्या डिसेंबरांत "बॉस्टन टी पार्टी" ची जी बातमी आली, तिचें त्यानें अत्याचारी व अन्यायी असें वर्णन केलें.

याच काळांत आणखी एका 'मॅसॅचूसेट्स् प्रकरणां'त तो गुंतला. हें प्रकरण गव्हर्नर हचिन्सन ह्याच्या पत्रासंबंधींचें आणि बरेंच घोटाळ्याचें होतें. मॅसॅचूसेट्स्‌चा गव्हर्नर हचिन्सन यानें लिहिलेलीं कांहीं पत्रें फ्रँकलिनच्या हातीं लागलीं. तीं त्याला एकानें आणून दिलीं व आपलें नांव गुप्त राखण्याबद्दल बजावलें आणि फ्रँकलिननें अखेरपर्यंत त्याचें नांव गुप्त ठेवलें. या पत्रावरील पत्ता तेवढा कापण्यात आलेला होता. पार्लमेंटचे सभासद वुइल्यम व्हेटली यांना तीं लिहिलेलीं असावींत असा तर्क होता. व्हेटली हे या वेळीं वारले होते. बॉस्टनमधील दंगे मोडून काढण्यासाठीं इंग्लंडहून सैन्य पाठविण्याची त्या पत्रांत मागणी करण्यांत आली होती. तसेंच कांहीं कडक उपायही सुचविण्यांत आले होते. ज्यानें फ्रँकलिनला हीं पत्रें दिलीं त्यानें तीं छापलीं न जाण्याच्या अटीवर दिलीं होतीं. फ्रँकलिननें तीं बॉस्टनला पाठविलीं व तीं प्रसिद्ध न करण्याबद्दल बजावलें. पण त्याचा आदेश पाळला गेला नाहीं. बॉस्टनमध्ये तीं छापलीं गेलीं आणि त्यांच्या छापील प्रती इंग्लंडास जेव्हां पोचल्या तेव्हां तेथें ताबडतोब अस्वस्थ वातावरण निर्माण झालें.

या प्रकरणांत फ्रँकलिनचा जो भाग होता त्याबद्दल त्यानें कोठेंच वाच्यता केली नाहीं. तो स्वस्थ होता. जेव्हां दोन इंग्रज लोक हीं पत्रें पाठविल्याबद्दल एकमेकांवर आरोप-प्रत्यारोप करूं लागले आणि अखेर द्वंद्व युद्धाला उद्युक्त झाले; तेव्हां त्यानें ही आपत्ति टाळण्यासाठीं पुढें होऊन या प्रकरणाची सर्व जबाबदारी जाहीरपणें स्वतःवर घेतली. त्यांतून त्याच्या आयुष्यांतील एक अतिशय महत्त्वाचा प्रसंग निर्माण झाला व अमेरिकनांच्या दृष्टीनें इंग्रजांच्या हीन वृत्तीचें प्रदर्शन झालें.

गव्हर्नर हचिनसन याला काढून टाकण्यांत यावें अशी मागणी करणारा एक अर्ज सादर करण्याकरतां फ्रँकलिनकडे येऊन पोचला होता. प्रीव्ही कौंसिलपुढें त्याची सुनावणी व्हावयाची होती. अर्ज दाखल करण्यासाठीं त्याला कॉकपिट् थिएटरांत पाचारण करण्यांत आलें.

तो आला तेव्हां हचिनसनचीं पत्रें चोरल्याचा त्याच्यावर आरोप करण्यांत आला. सॉलिसिटर जनरल अलेक्झांडर वेडरबर्न हे सरकारी वकील होते. त्यांनीं आपल्या कुत्सित, छद्मी, व उपरोधिक पद्धतीनें फ्रँकलिनवर नाहीं नाहीं ते आरोप केले. ह्या प्रकरणाच्या सुनावणीचें काम पाहण्याकरतां लोकही पुष्कळ उपस्थित होते. वेडरबर्न यानें जेव्हां फ्रँकलिनचा उपहास सुरू केला तेव्हां न्यायाधीशही खो खो हसूं लागले. कांहीं जण मात्र स्वस्थ होते. या प्रसंगीं एडमंड बर्क, जेरेमी बेन्थॅम, जोसेफ प्रीस्टली, आणि फ्रँकलिनचे इतर बरेच मित्र उपस्थित होते.

> वेडरबर्न म्हणाला, या देशाच्या अब्रूसाठीं, युरोपच्या व मानव जातीच्या अब्रूसाठीं आपण या माणसाला दोषी ठरविलें पाहिजे. सभ्य समाजांत याला मानाचें स्थान राहिलें नाहीं. उजळ माथ्यानें तो आतां कोणत्या समाजांत जाऊं शकेल? लोक त्याच्याकडे संशयित नजरेनें पाहतील, व त्याला पाहून लोक आपले कागदपत्र गुंडाळून कपाटांत ठेवून देतील!

वेडरबर्नचा हा हल्ला सुमारें तासभर चालला होता. फ्रँकलिन अगदीं स्वस्थ व निर्विकार मुद्रेनें उभा होता. या प्रसंगाचें एका उपस्थितानें वर्णन करतांना म्हटलें आहे कीं, डॉक्टर फ्रँकलिन हा अगदीं ताठ उभाच्या उभा होता. त्यानें आपल्या चेहऱ्यावर शांत मुद्रा धारण केली होती. वेडरबर्नचें भाषण चालू असतांही त्यांत किंचितही फरक पडला नाहीं.

या सर्व कुत्सित टीकेचा फ्रँकलिनच्या मित्रांना अतिशय राग आला. बर्क, शेलबर्न, आणि बेंथॅम यांनीं तिच्याबद्दल आपली नापसंती व्यक्त केली. प्रीव्ही कौन्सिलच्या सभासदांना जर थोडीशी दूरदृष्टि असती, तर त्यांनीं वक्त्याला आवरलें असतें. फ्रँकलिन हा प्रसंग विसरला नाहीं.

पुढच्याच आठवड्यांत पोस्टमास्तर जनरलच्या हुद्यावरून त्याला काढून टाकण्यांत आलें. अमेरिकेंतील पोस्ट खातें फ्रँकलिननें फायदेशीर खातें करून

दाखविलें असल्यामुळ फ्रॅंकलीनला काढून टाकणें या खात्याच्या सेक्रेटरीला मोठें कठीण वाटलें असावें, पण मंत्रिमंडळाच्या हुकमापुढें त्याचा नाइलाज झाला असावा.

उन्हाळ्यांत घरीं परत जाण्याचें फ्रॅंकलिननें ठरविलें. पण या वेळीं पार्लमेंटांत वसाहत-विरोधी नवी विधेयकें येऊं लागलीं होतीं. तीं पास होतात कीं काय हें पाहण्याकरतां तो काहीं काळ थांबला. नंतर अमेरिकेंतील नव्या 'कॉंटिनेंटल कॉंग्रेस' संबंधाची काय बातमी येते याची वाट पाहात तो आणखी कांहीं दिवस राहिला. अशांत वर्ष गेलें. या काळांत अनेक मित्र त्याच्या बाजूला झाले होते. वेडरबर्नचें भाषण छापण्यांत आलें होतें. त्याची सर्वत्र इतकी छीथू झाली कीं, असें भाषण करूं दिल्याबद्दल प्रीव्ही कौन्सिलच्या सभासदांनाच त्याची लाज वाटली असें फ्रॅंकलिननें आपल्या एका पत्रांत म्हटलें आहे.

१७७४ च्या हिवाळ्यांत त्याची पत्नी डेबोरा मरण पावली. वर्षभर तो घरीं जाण्याचे बेत करीत होता. पत्नीला सोडून इंग्लंडला येऊन त्याला दहा वर्षें झालीं होतीं, व तिला भेटण्याची त्याला उत्कंठा लागली होती. पण त्यांची भेट होऊं शकली नाहीं.

पुढें १७७५ च्या मार्चमध्यें तो फिलाडेल्फियाला परत गेला. तो समुद्रावर असतांनाच मॅसॅचूझेट्स्मधील कॉंकॉर्ड, येथील दारूगोळा ताब्यांत घेण्याकरतां एक ब्रिटिश तुकडी गेली होती व वसाहतवाल्यांच्या घाईघाईनें जमा झालेल्या एका तुकडीनें तिला लेक्झिंग्टन येथें रोखून धरलें होतें.

---

१५ – फ्रेंच दरबारीं वकील

जून १७७६ मध्यें कॉंटिनेन्टल कॉंग्रेसचे अधिवेशन झालें. त्या वेळीं बेंजामिन फ्रॅंकलिनचें वय ७० वर्षें पांच महिने होतें. ही परिषद फिलाडेल्फियाच्या राज्यगृहात भरली होती. ती व्हर्जिनियाच्या प्रतिनिधींनीं मांडलेला अत्यंत महत्त्वाचा ठराव विचारांत घेण्याकरतां भरली होती. फ्रॅंकलिन परत आल्याबरोबर या कॉंग्रेसचा सभासद झाला होता व आरंभींच्या बंडाचें जंगी युद्धांत रूपांतर झालेलें त्यानें पाहिलें होतें. पेन्सिल्व्हेनियाच्या संरक्षण समितीचा तो एक सभासद असल्यानें त्यानें प्रांताच्या संरक्षणासाठीं आपलें

लष्करी एंजिनियरिंगचें ज्ञान व अनुभव उपयोगांत आणून योजना आखली. हिवाळ्यांत आणि वसंत ऋतूंत बर्फ पडत असतांनाही त्यानें मॉंट्रियलपर्यंतचा कष्टाचा प्रवास केला व अमेरिकेला तिच्या स्वातंत्र्ययुद्धांत मदत करण्यासाठीं फ्रेंच-कॅनेडियनांचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. पूर्वीं हा प्रयत्न केला गेला होता; पण कॅनडांतील बेशिस्त अमेरिकन सैनिकांच्या गैरवर्तनामुळें फ्रेंच लोकांनीं ही मदत देण्याचें नाकारलें होतें.

फ्रॅंकलिनची मूळची प्रकृति खणखणीत होती. पण अनेक आघातांचा आतां तिच्यावर परिणाम झाला होता. त्याला अनेक वेळां संधिवाताचे झटके आले होते. इंग्लंडांत असतांना त्याला दोन वेळां मोठें दुखणें येऊन गेलें. त्याचें परिणाम तो आपल्या विनोदी बोलण्यानें झाकण्याचा प्रयत्न करी, पण ते त्याच्या चेहेऱ्यावर दिसल्यावांचून राहिले नाहींत. पत्नीच्या मृत्यूचेंही त्याला दुःख झालें होतें. त्याचा मुलगा वुइल्यम यानें ब्रिटिशांची बाजू घेतली, त्यापासून त्याला परावृत्त करण्याचे त्याचे प्रयत्नही विफल झाल्यामुळें त्याच्या दुःखांत भरच पडली. जूनमध्यें या सर्वांच्या परिणामामुळें फ्रॅंकलिनचें शरीर थकून गेलें आणि त्यामुळें कॉंग्रेसच्या सभांना नियमितपणें उपस्थित राहाणें त्याला जमेना. तथापि त्याचें मन पूर्वीसारखेंच तरतरीत होतें. आणि त्याच्या बुद्धीची धारही तीक्ष्ण होती. मॉंट्रियलहून परत आल्यावर बरें वाटताच त्यानें कॉंटिनेंटल संस्थेच्या कामांत पुन्हां उत्साहानें लक्ष घालण्यास सुरवात केली.

वसाहतींतील लोकांच्या वृत्तींत पालट घडून येण्यास वर्षं लागलें. वॉशिंग्टनच्या सैन्याला मधून मधून जय व बऱ्याच वेळीं पराजय खावे लागले, त्या काळांत देखील 'बऱ्याच लोकांनीं' राजासंबंधींची आपली निष्ठा दृढ ठेविली होती आणि इंग्लंडपासून वेगळें होण्याची कल्पना दूर सारली होती. पुढें हिवाळ्यांत टॉम पेन याचें "कॉमन सेन्स" (व्यवहारी धोरण) या नांवाचें एक जोरदार पत्रक प्रसिद्ध झालें. त्यांत राजावर हल्ला चढविण्यांत आला होता. एकंदरींतच राजे व त्यांची ईश्वरदत्त पवित्र परंपरा यांवर पेननें हल्ला चढविला होता. त्याचा लोकांवर परिणाम झाला आणि अमेरिकेंतील लोकमत बदललें. १७७६ च्या वसंत ऋतूंत कॉंटिनेंटल कॉंग्रेसनें लोकमताची नाडी ओळखून, आपण क्रांतिकारक धोरण स्वीकारलें तर त्यास लोकमताचा पाठिंबा मिळेल हें जाणलें. आणि मे महिन्यांतच व्हर्जिनियाच्या

प्रतिनिधींना एक ठराव तयार करण्याचा आदेश दिला. त्याप्रमाणें ठराव तयार करण्यांत आला, व तो ७ जून रोजीं रिचर्ड हेन्री ली यानें मांडला व जॉन ॲडम्स यानें त्यास दुजोरा दिला. तो ठराव असा : "ही परिषद असा ठराव करते कीं, या संयुक्त वसाहती पूर्णपणें स्वतंत्र व सार्वभौम राज्यें आहेत, व तीं अशीं असलीं पाहिजेत असें घोषित करण्यांत येत आहे. ब्रिटिश राजमुकुटाशीं निष्ठा बाळगण्याचें बंधन त्यांजवर इतःपर राहाणार नाहीं. आणि त्यांच्यांत व ब्रिटिशांच्या राज्यांत असलेले सर्व संबंध तोडून टाकण्यांत येत आहेत व आले पाहिजेत."

दुसऱ्या परिच्छेदांतील तरतुदीचा फ्रँकलिनच्या पुढील जीवनावर विशेष परिणाम व्हावयाचा होता. ती तरतूद अशी :

"परदेशांशीं आपले परिणामकारक संबंध जोडण्याचें काम तातडीनें हातीं घेणें अत्यंत अगत्याचें आहे."

ठराव मांडण्यांत आल्यानंतर सुमारें महिन्यानें त्यावर मतें घेण्यांत आलीं. खुद्द काँग्रेसमध्येंच त्यावर मतभेद होते. कांहीं सभासदांचा अशा ठरावास तीव्र विरोध होता. म्हणून आपल्या ठरावाचा अर्थ बाहेरच्या जगाला विशद करून सांगण्याकरतां व आपण स्वतंत्र होण्याचें क्रांतिकारक पाऊल कां उचललें हें लोकांना पटवून देण्याकरतां एक निवेदन काढावें असें ठरलें व त्यासाठीं एक समिति नेमण्यांत आली. तींत थॉमस जेफरसन, जॉन ॲडॅम्स, बेंजामिन फ्रँकलिन, रॉजर शेरमन व रॉबर्ट लिव्हिंग्स्टन हे होते. निवेदनाचा मसुदा जेफरसन यांनीं तयार करावा असें लगेच सर्वांनुमतें ठरलें. जेफरसन यानें जॉन लॉक ह्याच्या ग्रंथांचा सखोल अभ्यास केलेला होता व स्वातंत्र्य व निसर्गसिद्ध हक्क या प्रश्नांविषयीं त्यानें पुष्कळच विचार केला होता. जेफरसननें हें महत्त्वपूर्ण निवेदन तयार केलें आणि तें ॲडॅम्स व फ्रँकलिन यांना दाखविलें. त्यांत कांहीं शाब्दिक फेरफार करून त्यांनीं तें संमत केलें.

खूप वादविवाद झाल्यावर दि. २ जुलै रोजीं व्हर्जिनियाचा स्वातंत्र्याचा ठराव पास झाला, व दि. ४ रोजी स्वातंत्र्याच्या घोषणेच्या मसुद्यास मान्यता मिळाली. सुमारें एक महिन्यानें खास पक्क्या टिकाऊ कागदावर लिहिलेल्या या घोषणेवर जेव्हां सर्व वसाहतींच्या प्रतिनिधींनीं सह्या केल्या,

तेव्हां हातांत टाक घेऊन जॉन हँकॉक म्हणाला, "आतां आपण सर्वांनीं एकजुटीनें राहिलें पाहिजे. त्याबरोबर, फ्रँकलिन असें म्हणाल्याचें सांगतात कीं, "होय आपण सर्वांनीं एकजुटीनें राहिलें पाहिजे, नाहींतर आपल्यापैकीं प्रत्येकाला वेगवेगळें फांशी देण्यांत येईल." खरेंखोटें कोण जाणे, पण या वेळेची एक गोष्ट अशी सांगतात कीं, फ्रँकलिनचा विनोदी स्वभाव लक्षांत घेऊन या गंभीर स्वरूपाच्या निवेदनांत त्यानें मध्येंच कोठें विनोद करूं नये म्हणून निवेदनाचा मसुदा तयार करण्याचें काम त्याच्याकडे देण्यांत आलें नाहीं.

पण या वेळीं प्रसंगच असे येत गेले कीं, फ्रँकलिननें मनांत आणलें असतें तरी तो थट्टा किंवा विनोद करूं शकला नसता. त्यांपैकीं एक प्रसंग असा कीं, त्याचा मुलगा वुइल्यम यानें ब्रिटिश राजाची बाजू घेतल्यामुळें त्याला व्हर्जिनियाचा ठराव झाल्याबरोबर न्यूजर्सीमध्यें अटक करण्यांत आली. सुमारें महिन्याभरानंतर त्याला कनेक्टिकटच्या तुरुंगांत ठेवण्याचें कॉंग्रेसनें ठरविलें. तेव्हां एका वृत्तपत्रानें लिहिलें: "हा वुइल्यम, अमेरिकन स्वातंत्र्याचा मोठा पुरस्कर्ता व आजच्या काळांतला महाबुद्धिमान् पुरुष डॉ. बेंजामिन फ्रँकलिन याचा मुलगा होय."

उन्हाळ्यांत वॉशिंग्टनच्या सैन्याला पराभवामागें पराभव खावे लागले. या वेळीं फ्रँकलिनची प्रकृति पुष्कळ सुधारली होती व फिलाडेल्फियांत तो कामांत गुंतून गेला होता. स्वातंत्र्याची घोषणा झाल्यानंतर संयुक्त संस्थानांच्यासाठीं एक राज्यमुद्रा तयार करण्याच्या समितीवर त्याला नेमण्यांत आलें. ऑगस्टमध्यें एक नमुना तयार करण्यांत आला. त्याच्या मागच्या बाजूवरील तपशिलांत इतकी खेचाखेच झाली आहे – ही योजना फ्रँकलिननें सुचविली असून ती बायबलावर आधारलेली आहे – कीं ती समजणेंच कठीण आहे. पण सुदैवानें लोकांनीं ती नापसंत ठरविल्यामुळें मागें पडली.

ऑगस्टमध्यें लॉर्ड हाऊ याला इंग्लंडहून सैन्य देऊन अमेरिकेला पाठविण्यांत आलें. तथापि त्याला राजानें तहासाठीं प्रथम वाटाघाटी करण्याची सूचना दिली होती. त्याप्रमाणें ॲडॅम्स आणि फ्रँकलिन यांनीं अमेरिकेच्या वतीनें त्याच्याशीं बोलणीं केलीं, पण या वाटाघाटींतून कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं.

याच सुमाराला युनायटेड स्टेट्स्‌च्या राज्यकारभारासाठीं संघराज्याच्या घटनेचा मसुदा तयार करण्याकरितां नेमलेल्या मंडळावर पेन्सिल्व्हेनियातर्फें

त्याची नेमणूक झाली. त्यानंतर त्याच्या दृष्टीनें व अमेरिकन राज्य-क्रांतीच्याही हिताच्या दृष्टीनें एक महत्त्वाची घटना घडली. ती म्हणजे फ्रान्सचा राजा १६ वा लुई याच्या दरबारीं संयुक्त संस्थानांचा प्रतिनिधि म्हणून त्याची नेमणूक झाली ही होय. फ्रान्सशीं साहाय्याकरतां म्हणून मोघम बोलणें आधींच झालें होतें; व फ्रेंचांची आपल्याला खात्रीनें मदत मिळेल या अपेक्षेवरच स्वातंत्र्याचा ठराव पास करण्यांत आला होता.

त्याच्याबरोबर सायलस डीन आणि ऑर्थर ली यांनाही ह्या कामगिरीवर पाठवण्यांत आलें. प्रथम जेफरसननें जावें असें ठरलें होतें; परंतु त्याची पत्नी विशेष आजारी असल्यानें जेफरसनला जाणें शक्य झालें नाहीं म्हणून ली यानें जावें असें ठरलें. डीन हा आधींच पॅरिसमध्यें होता, व सैन्याला फ्रान्सनें साहित्य पुरवावें म्हणून त्याची खटपट चालू होती. फ्रँकलिन आतां वृद्ध झाला• होता व त्याचें शरीरही दुबळें झालें होतें, तरीही त्यानें ही कामगिरी पत्करली. जलप्रवासांत शरीरसंरक्षक म्हणून त्यानें आपल्या दोघां नातवांना बरोबर घेतलें. थोरला वुइल्यम टॅपल फ्रँकलिन हा या वेळीं १७ वर्षांचा होता, व धाकटा बेंच हा तर ७ वर्षांचा मुलगा होता. त्याचा बेंजामिनला आधार होण्याच्या ऐवजीं त्यालाच आजाचा आधार घ्यावा लागला असें कोणाला वाटेल. पण हा मुलगा चलाख व धाडसी होता. आजाचा तो मोठा लाडकाही होता. थोरल्या नातवाला बरोबर घेण्यांत त्याला बापाच्या संस्कारापासून दूर ठेवण्याचाही त्याचा हेतु असावा.

दि. २६ ऑक्टोबरला ही मंडळी गुप्तपणें फ्रान्सला जावयास निघाली. समुद्र खूप खवळलेला होता व वादळही मोठें झालें. त्यांचें रिप्रायझल जहाज फ्रान्सला जात असतांनाच जर वाटेंत त्याची एखाद्या ब्रिटिश• लढाऊ जहाजाशीं गांठ पडती, तर बेंजामिनच्या नशिबीं राजद्रोही म्हणून फाशीच होती. पण तसें होण्याच्या ऐवजीं 'रिप्रायझलच्या कप्तानानें वाटेंत ब्रिटिशांचीं दोन व्यापारी जहाजें पकडलीं व तीं बेकायदेशीर रीतीनें फ्रान्समध्यें नेऊन विकलीं. फ्रँकलिन व त्याचे नातू ब्रिटनीच्या किनाऱ्यावर फ्रान्समध्यें सुरक्षित जाऊन पोहोंचले. तेथून ते गाडीनें नान्त (Nantes) येथें गेले. तेथून जॉन हॅनकॉक यांस लिहिलेल्या पत्रांत फ्रँकलिन म्हणतो :—

"आमचा प्रवास फार दीर्घ काळाचा नव्हता, पण समुद्र मात्र फार खवळलेला होता. या प्रवासामुळें मी अगदीं थकून गेलों. तथापि

आतां माझी प्रकृति सुधारत असून लौकरच मी पॅरिसला जाऊन कामाला सुरुवात करीन."

तो नान्त येथें विश्रांति घेत असतांनाच फ्रेंच लोक त्याचें स्वागत करण्याला उत्सुक आहेत, हें त्याला समजून चुकलें. त्याच्या सन्मानार्थ समारंभ व मेजवान्या ठरविण्यांत येत होत्या व ज्या घरांत तो राहात होता तेथें त्याला भेटण्यासाठीं येणारांची रात्रंदिवस गर्दी होत होती.

त्याच्यावर लोकांकडून स्तुतिसुमनांचा वर्षाव होत होता. तथापि पॅरिसला गेल्यावर थोड्याच अवधींत त्याच्या हें लक्षांत आलें कीं, अमेरिकन राज्यक्रांतीबद्दल फ्रेंच सरकारला तसा विश्वास वाटत नव्हता. सप्तवार्षिक युद्धांत झालेल्या पराभवाचें व त्यांत कॅनडाला मुकावें लागल्याचें शल्य फ्रेंचांना डाचत होतें, त्यामुळें स्वतःला तोशीस न लागतां ब्रिटिशांना झळ लागेल असें कोणतेंही कृत्य करण्याची त्यांची तयारी होती. पण १७७७ च्या प्रारंभींच्या दिवसांत अमेरिकेंतील शूर सैनिकांना माघार घ्यावी लागत होती व ते युद्ध हरणार असें वाटूं लागलें होतें; अशा स्थितींत त्यांना मदत करून ब्रिटिशांचें नवें वैर ओढवून घेण्याची फ्रेंचांची तयारी नव्हती. फ्रान्सचा राजा लुई याची आणखी एक अडचण होतो. ती अशी कीं, अमेरिकेंतील जनतेचें युद्ध हें राजाविरुद्ध होतें व एका राजाविरुद्धच्या युद्धांत दुसऱ्या राजानेंच शत्रुपक्षाला मदत करावी हें लुईला पटेना. फ्रान्सचा परराष्ट्रमंत्री व्हेरजेन (Vergennes) याच्याबरोबर थोडीशीं बोलणीं झाल्यावर फ्रँकलिनच्या हें लक्षांत आलें कीं, या बाबतींत घाई करून कांहीं उपयोग नाहीं, जरा दमानेंच घेणें भाग आहे. म्हणून तो गुप्त रीतीनें कांहीं साधतें का हें पाहण्याच्या उद्योगास लागला. या कामीं अमेरिकेंतील उठावामुळें उत्तेजित झालेल्या एका फ्रेंच माणसानें या दिशेनें आधींच पावलें टाकलीं होतीं.

१७७५ मध्यें पियेर ऑगुस्ताँ कारों बोमार्शे यानें 'रोदरीग ओर्तालेझ कंपनी' या नांवाची एक नामधारी कंपनी स्थापन करून व्यापार सुरू केला होता. एका स्पॅनिश पेढीवाल्याच्या भांडवलावर ही कंपनी चालली असल्याचें सांगण्यांत येत होतें. पण तो पॅरिसमध्यें कधींच नसे. सगळा धंदा बोमार्शे हाच करी. त्यानें फ्रेंच व स्पॅनिश सरकारांकडून गुप्त रीतीनें वीस लाख फ्रँक्सचें भांडवल मिळविलें होतें व बोमार्शेचा व्यवहार जर उघडकीस

आला तर त्याचा आपला कांहीं संबंध नाहीं असें सांगून हात झटकून दोन्ही सरकारांनीं मोकळें व्हावयाचें असेंही गुप्तपणें ठरलें होतें. या भांडवलाच्या इतकेंच भांडवल त्यानें इतरांकडून गोळा केलें होतें आणि त्याच्या जोरावर दारूगोळा खरेदी करुन तो तो फ्रेंच वेस्ट इंडीजला पाठवी. तिथून तो अमेरिकन प्रतिनिधि घेऊन जात अशी ही योजना होती व बेंजामिनचा सहकारी सायलस डीन हा या उद्योगात त्यांचा साहाय्यक होता.

ह्या काळांत फ्रँकलिन पॅसी येथें रहात असे. त्याचीं व्हेरजेनशीं बोलणीं चालूच होती. पॅरिसमध्यें ब्रिटिश हेरांचा सुळसुळाट आहे हें त्याला माहीत होतें. ते कोण कोठें होते हें जरी त्याला माहीत नव्हतें, तरी त्याची अपेक्षा अशी होती कीं, आपण जें काय करतों तें उघडपणें केलें म्हणजे त्यांच्यापासून आपणाला उपद्रव पोंचणार नाहीं. त्यानें एका मित्राला लिहिलेल्या पत्रांत म्हटलें आहे, " माझा निरोप्या ब्रिटिशांचा हेर आहे अशी माझी खात्री झाली – बहुधा तो असेलच. एरवीं तो चांगला असला तर त्याला मी नोकरीवरून काढणार नाहीं.

खरें असें होतें कीं, त्याचा निरोप्या कांहीं हेर नव्हता, पण एडवर्ड बॅंकरॉफ्ट नांवाचा त्याचा जो विश्वासू मदतनीस होता, आणि ज्याला फ्रँकलिन काय करी व काय लिही हें सर्व समजत असे तो मात्र ब्रिटिशांचा हेर होता. आणि तो फ्रँकलिनच्या सर्व पत्रव्यवहाराच्या नकला ब्रिटिश सरकारकडे पाठवी. फ्रँकलिनला या विश्वासघाताची कल्पना नव्हती. पण हेरांच्या संबंधानें फ्रॅंकलिनचें धोरणच अखेर उपयुक्त ठरलें. कारण बॅंकरॉफ्टच्या या कामगिरीचा फ्रॅंकलिनच्या कामगिरीवर कांहींही विपरीत परिणाम झाला नाहीं.

तो पॅरिसमध्यें आल्यापासून सुमारें एक वर्षानें परिस्थिति पालटली. या काळांत फ्रेंच जनता अमेरिकेंतील युद्धाच्या प्रगतीकडे मोठ्या उत्सुकतेनें पाहात होती.

अमेरिकनांना पराजय खावे लागल्याचें तिला दुःख होत असे व त्यांस जय मिळावा म्हणून ती प्रार्थना करीत असे. पण फ्रँकलिनच्या शांत चेहऱ्यावर कधींही व्यग्रतेची किंवा दुःखाची छटा दिसत नसे. एक दिवस एक फ्रेंच गृहस्थ फ्रँकलिनकडे आला असतांना म्हणाला :

" काय डॉक्टर, हाऊनें तुमचा फिलाडेल्फिया काबीज केला ! "

त्याबरोबर डॉ. फ्रँकलिन उत्तरला, " थोडें तुमचें चुकलें. फिलाडेल्फियानें हाऊला काबीज केलें आहे ! "

एका सुंदर स्त्रीबरोबर एकदां बुद्धिबळें खेळत असतां त्यानें राजाला मारून पटावरून उचललें. त्याबरोबर ती म्हणाली, " अहो डॉक्टर, राजाला काढून घेत नसतात असं ! " त्याबरोबर फ्रँकलिन म्हणाला, " आम्ही अमेरिकेंत घेतों. "

अखेर ऑक्टोबरमध्यें साराटोगा येथें ब्रिटिश सैन्याचा पुरा मोड झाला अशी बातमी आली तेव्हां फ्रेंच जनतेनें बेहोश होऊन आनंद व्यक्त केला. पॅरिसमधील सर्व मंदिरांतील घंटा वाजूं लागल्या व लोक रस्त्यांत आनंदानें नाचूं लागले. जणूं कांहीं फ्रेंच सैनिकांचाच जय झाला असें वाटावें ! सारांश लोकमत सर्वस्वी अनुकूल होतें. फ्रेंच जनता मनानें युद्धांत अमेरिकेच्या बाजूला होती. साराटोगाच्या विजयानें फ्रेंच सरकारही आतां मदतीस आलें.

दि. ४ डिसेंबरला साराटोगाला ब्रिटिशांचा पराभव झाल्याची बातमी पॅरिसला पोचली व ६ डिसेंबरला व्हेरजेन या फ्रेंच परराष्ट्र मंत्र्यानें अमेरिकन शिष्टमंडळाला दोस्तीच्या प्रश्नाचा विचार करण्यासाठीं बोलावणें पाठविलें. त्याला फ्रँकलिननें आपल्या नातवाबरोबर दि. ८ ला उत्तर पाठवलें. फेब्रुवारींत तह झाला. हा तह व्यापार व दोस्ती यासंबंधीचा होता. या तहानें अमेरिकेच्या स्वतंत्र सार्वभौम राष्ट्राला फ्रान्सनें मान्यता दिली, ब्रिटिशांशीं लढण्यासाठीं मदत करण्याचें आश्वासन दिलें, व कोणीही वेगळा युद्धविरामाचा किंवा शांततेचा तह करावयाचा नाहीं असें आश्वासन दिलें. त्याशिवाय व्यापारविषयक अनेक तरतुदीही त्यांत होत्या.

या तहनाम्यावर सही करण्याकरतां फ्रँकलिन परराष्ट्र कचेरींत गेला, तेव्हां कॉकपिट थिएटरमध्यें वेडरबर्ननें त्याजवर कुत्सित आरोप केले त्या वेळीं त्यानें जो पोशाख केला होता तोच घातला. त्यांत थोडीशी सुडाची भावना होती असें त्यानें स्वतःच म्हटलें आहे.

आतां फ्रँकलिन नसता व दुसरा कोणी असता तर हा तह इतक्या लवकर घडून आला असता कीं नाहीं, तसेंच तह घडून आल्यानंतर या दोन राष्ट्रांमधील परस्पर संबंध राहिले इतके परिणामकारक राहिले असते कीं नाहीं

हा सारा इतिहासाच्या ' जरतारी 'चा प्रश्न आहे. मात्र एक गोष्ट स्पष्ट आहे. ती ही कीं फ्रँकलिन तेथें जितका लोकप्रिय झाला तितका दुसरा कोणीही, नुसता अमेरिकनच नव्हे तर अन्य देशाचाही दुसरा कोणी तितका लोकप्रिय झाला नसता. फ्रान्समध्यें पाय ठेवल्यापासूनच फ्रँकलिननें तेथील वृत्तपत्रांतून प्रचार सुरू केला. अमेरिकेच्या मदतीसाठीं त्यानें सर्व प्रकारची साधनसामग्री जहाजें भरभरून पाठविली. पराभवामागून पराभव होत असतांही त्यानें फ्रेंचांचें नैतिक पाठबळ टिकवून धरलें. त्यानें वकील म्हणून, व्यापारी प्रतिनिधि म्हणून, सल्लागार म्हणून, नाविक खात्याचा न्यायाधीश म्हणून, पडलीं तीं सर्व कामें केलीं. तो एकच असा प्रतिनिधि होता कीं ज्याच्याशीं संबंध ठेवण्यास फ्रेंच परराष्ट्रीय मंत्र्याची तयारी असे.

त्याच्या या सर्व कामगिरींत त्याचे जे इतर सहकारी होते त्यांच्यापासून फार अडथळे आले. आँर्थर ली याला त्याचा हेवा वाटे व त्याच्याबद्दल त्याला संशयही होता. तो फ्रँकलिनला पुष्कळदां रागानें बोले व त्याच्या कामांत अडथळाही करी. डीन बरोबरही जेव्हां त्याचें जमेना, तेव्हां एकजुटीनें काम करणें फ्रँकलिनला अधिकच कठिण झालें. पुढें १७७८ मध्यें कॉंग्रेसनें त्याला इतरांहून वरचढ असे अधिकार दिले तेव्हांच त्याच्या मागची ही कटकट मिटली.

युद्ध चालू असेतों तो फ्रान्समध्येंच होता. त्याला कामाचा ताण पुष्कळ पडे तरी पण तो मोठ्या सुखासमाधानांत राहात असे. पॅसीच्या आवारांतील दोन मोठे बंगले व पुष्कळशी जमीन या अमेरिकन वकिलातीसाठीं विनाभाडें देण्यांत आली होती. या जागेचा मालक लरे द शोमों हा अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कर्ता होता. या ठिकाणीं जवळ नोकर, सेक्रेटरी इत्यादि लवाजमा बाळगून फ्रँकलिन सुखानें राहिला होता. त्यांच्यामुळें त्याला भेटण्यासाठीं येणारांची जी रीघ लागे तिला मर्यादा पडे व अमेरिकेंत नोकरी मागण्यासाठीं येणारांपासूनही त्याचें संरक्षण होई. आपल्या धाकट्या नातवाला, बेंचला त्यानें जवळच्या एका शाळेंत घातलें होतें व तेथेंच त्याच्या राहण्याजेवण्याची सोय केली होती. हा नातू दर रविवारीं आजोबांस भेटण्यास येत असे. थोरला नातू टेंपल हा चिटणीस म्हणून काम करी. इतर अमेरिकन मुत्सद्दी जॉन ॲडम्स वगैरे या घरांतच राहात, व त्या सर्वांचीं मुलें एकत्र खेळत.

पॅसी येथें फ्रँकलिननें एक छापखाना सुरू केला व तेथून त्यानें आपलें सर्व प्रचारवाङ्मय उत्तम रीतीनें छापून घेतलें. मित्रांनीं लिहिलेले कांहीं

लेखहीं त्यानें येथें छापले. त्याचप्रमाणें त्यानें कांहीं नवे शास्त्रीय प्रयोगही येथें केले व शोधही लावले. बाय फोकल चष्म्याची रचना त्यानें येथें केली. लौकिकवान् अशा स्त्रियांशीं त्याचा दीर्घ आणि निकट स्नेह जमला होता. आतां त्याची सत्तरी उलटून गेलेली होती तरी त्यानें दोन स्त्रियांशीं विवाह करण्याचें सूतउवाच केलें! व्हॉल्टेअरबरोबर त्याचा चांगला परिचय झाला. त्याचप्रमाणें रॉयल ॲकॅडमी ऑफ सायन्सेस या संस्थेंतील अनेक विद्वान् शास्त्रज्ञ व लेखक यांच्याशीं त्याचा परिचय झाला आणि या संस्थेनें त्यास आपले सभासदही करून घेतलें.

यॉर्क टाऊन येथें १७८१ मध्यें कॉर्नवालिस याचा पूर्ण पराभव झाला तेव्हां ग्रेट ब्रिटन बरोबर तह घडवून आणण्याकरतां अटी ठरविण्याच्या कामासाठीं जॉन जे आणि जॉन ॲडम्स यांच्याबरोबर तो फ्रान्समध्येंच राहिला. पुढें त्यांच्यांत मतभेद झाले व ॲडॅम्सचें व त्याचें वाकडें आलें. १७८३ च्या सप्टेंबरमध्यें तहावर सह्या झाल्या, तेव्हां आपल्याला आतां परत बोलावण्यांत यावें अशी त्यानें कॉंग्रेसला विनंती केली. तथापि १७८५ च्या जुलैपर्यंत तो परत जाऊं शकला नाहीं. त्याचे दोघे नातू त्याच्याबरोबर होते तेही त्याच्याबरोबर अमेरिकेला परतले.

आतां त्याला ८० वें वर्ष लागलें होतें. तथापि याही वयांत त्याचा उत्साह कांहीं बाबतींत तरुणासारखाच असे. त्याची बुद्धि चौकस होती व त्याचा आशावाद दुर्दम्य होता. तो परत अमेरिकेस जाण्यास निघाला तेव्हां त्यानें बोटीवर असतांना "कांहीं सागरी अवलोकन" या नांवानें दोन लेख लिहिले. त्यांत जहाजासंबंधानें पुष्कळ नव्या सूचना केलेल्या आहेत. तसेंच त्यानें "धुराड्यांतील धुरांचीं कारणें व त्यावर उपाय" हेंही या प्रवासांतच लिहिलें. तो सप्टेंबरमध्यें परत आला, व लगेच त्यास पेन्सिल्व्हेनियाच्या कार्यकारी मंडळाचा अध्यक्ष करण्यांत आलें. ज्या स्वतंत्र राष्ट्राला जन्म देण्याच्या कामीं त्यानें मोठी कामगिरी केली होती, तें नांदत असलेलें तो आतां पाहात होता. आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या काळांत, या नव्या राष्ट्राला घटना तयार करून मिळाल्याचेंही त्यानें पाहिलें. ती घटना आज दीडशें वर्षें तशीच चालू आहे.

१६ – विद्वान् सर्वत्र पूज्यते

फ्रँकलिननें संघराज्याच्या घटनेचीं कलमें सन १७७६ मध्यें तयार केली होतीं, व त्यांना १७८१ मध्यें सर्व राज्यांनीं मान्यताही दिली होती; परंतु १७८७ मध्यें त्यांना असें दिसून आलें कीं राज्यकारभार नीट चालण्यास तीं पुरेशीं नाहींत. आतां समान संकटाची भीति उरली नव्हती. त्यामुळें निर-निराळ्या राज्यांत पुन्हां जुने मत्सर उमटले व त्यांच्यांतील अंतर वाढूं लागलें. त्यामुळें प्रबल केंद्रीय शासनाची, अधिक सुसंघटित व सामर्थ्यवान् केंद्रीय राज्याची आवश्यकता वाटूं लागली. त्यासाठीं १७८७ च्या मे महिन्यांत एक नवें संघराज्याचें अधिवेशन बोलावण्यांत आलें. ह्यासंबंधींचा विचारविनिमय करण्यासाठीं पूर्वीप्रमाणेंच फिलाडेल्फियाचें राज्यगृह निवडण्यांत आलें होतें.

फ्रँकलिन जरी नांवानें गव्हर्नर नव्हता, तरी प्रत्यक्षतः पेन्सिल्व्हेनियाचा तोच गव्हर्नर होता. त्याची कायदेशीर पदवी "सर्वोच्च कार्यकारी मंडळाचा अध्यक्ष'' अशी होती. त्यामुळें या परिषदेसाठीं आलेल्या सर्व प्रतिनिधींचें आगत स्वागत करण्याचें काम स्वाभाविकपणेंच त्याच्याकडे आलें होतें. पेन्सिल्व्हेनियाच्या प्रतिनिधिमंडळाचेही नेतृत्व त्याच्याकडेच होतें. त्याचें वय या वेळी ८० वर्षांचें होतें. तेव्हां वयपरत्वेंही हा अधिकार त्याजकडेच आलेला होता. त्यामुळें या परिषदेच्या अध्यक्षस्थानासाठीं व्हर्जिनियाच्या जॉर्ज वॉशिंग्टनचें नांव सुचविण्याची कामगिरी त्याच्याकडेच ओघानें आली.

या परिषदेच्या कामकाजाच्या वृत्तान्ताचीं टिपणें मेजर वुइल्यम पीअर्स नांवाच्या जॉर्जियाच्या एका मेहेनती प्रतिनिधीनें घेतलीं होतीं. त्यानें केलेलीं प्रतिनिधींचीं वर्णनें मोठीं खुमासदार व बोधक आहेत. फ्रँकलिनसंबंधानें तो लिहितो :

> फ्रँकलिन हा आजच्या काळांतील सर्वश्रेष्ठ तत्त्वज्ञ समजला जातो. निसर्गाचे सर्व नियम त्याला समजतात. आकाश त्याच्या आज्ञा मानतें व ढग त्याच्या काडींत आपली वीज बंदिस्त करून देतात. पण राजकीय मुत्सद्दीपणा त्याच्या अंगीं किती आहे हें भावी पिढ्याच ठरवितील. सार्वजनिक सभांतून तो फारसा चमकला नाहीं हें खरें आहे. तो कांहीं वक्ता नाहीं. राजकारणांत तो आपलें लक्ष गुंतवून

ठेवतो असेंही नाहीं. तथापि तो फार असामान्य मनुष्य आहे यांत शंका नाहीं. तो जेव्हां गोष्टी सांगतो तेव्हां तो त्या इतक्या चटकदारपणें सांगतो कीं मीं अशा कोठें ऐकल्या नाहींत. सध्यां त्याचें वय ८२ वर्षांचें (तें ८१ वर्षांचें होतें. एक वर्षाची चूक झाली आहे.) आहे, आणि तरीही त्याच्या मनाचा उत्साह एकाद्या २५ वर्षांच्या तरुणासारखा आहे.

फ्रँकलिनबरोबर ज्यांनीं ज्यांनी काम केलें त्या सर्वांनीं हें मान्य केलें आहे कीं, त्याच्यांत वक्तृत्व असें फारसें नव्हतें. आणि त्याचें भाषण फारच छोटें होई. या बाबतींत जेफरसननें त्याची वॉशिंग्टनशीं तुलना केली आहे. जेफरसन म्हणतो,

"क्रांतीपूर्वी व्हर्जिनियाच्या कायदेमंडळांत मी जॉर्ज वॉशिंग्टनबरोबर काम केलें व क्रांतिकाळांत काँग्रेसमध्यें डॉ. फ्रँकलिन याच्याबरोबर काम केलें. तथापि त्या दोघांनाही एका वेळीं दहा मिनिटांपेक्षां अधिक वेळ भाषण करतांना मी कधीं ऐकलें नाहीं व मुख्य मुद्दयापलीकडे अन्य विषयाला त्यांनीं कधीं हात घातला नाहीं."

मुत्सद्दी या नात्यानें फ्रँकलिनच्या कामगिरीचें मूल्यमापन भावी पिढ्या करतील असें मेजर पीअर्स यानें म्हटलें तें योग्यच होतें. भावी पिढ्यांनीं तें केलें आहे.

१७८७ च्या उन्हाळ्यांत शक्य झालें तेवढ्या सर्व सभांना फ्रँकलिन उपस्थित राहिला. त्याचें सर्वांत मोठे भाषण म्हणजे राज्यकारभार करणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्या वेतनाला त्यानें विरोध करतांना केलेलें होय. तो म्हणतो, कर्तबगार माणसांच्या मनाला दोन गोष्टींचें जबरदस्त आकर्षण असतें. एक सत्तेचें, आणि दुसरें पैशाचें." जेम्स मेडिसननें म्हटलें आहे कीं, "फ्रँकलिनचें हें भाषण लोकांनीं मोठ्या आदरानें ऐकून घेतलें. पण तें त्यांना पटलें व व्यवहार्य वाटलें म्हणून नव्हे, तर त्यांना फ्रँकलिनबद्दल आदर वाटत होता म्हणून."

कार्यकारी मंडळाला कायद्यांच्या बाहेर सत्ता देण्याच्या ठरावासही त्यानें विरोध केला. आपल्या भाषणांत व इतर वेळींही तो मधून मधून विनोद करी. स्कॉटलंडमध्यें न्यायाधीश कसे नेमले जात, वकिलांपैकींच जे

सर्वोत्कृष्ट असत त्यांचीच इतर वकील निवड करीत व अशा रीतीनें आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांना कसें दूर करीत याची त्यानें हकीकत सांगितली. सामान्य लोकांना नीतिभ्रष्ट करणाऱ्या कोणत्याही गोष्टीला त्याचा विरोध असे व तो तो स्पष्ट बोलून दाखवी. गरीबांना नाडून श्रीमंतांची भर करण्यास त्याचा सक्त विरोध होता. शेवटीं जेव्हां घटनेचा मसुदा अखेरच्या स्वरूपांत तयार झाला तेव्हां त्यावरील आपलें भाषण त्यानें तयार केलें व तें त्याच्या प्रतिनिधिमंडळापैकीं जेम्स वुइल्यम यानें वाचून दाखविलें. फ्रँकलिननें या भाषणांत म्हटलें आहे,

> " या घटनेंत कित्येक भाग असे आहेत कीं, ते मला आज मान्य नाहींत. पण ते मला कधींच मान्य होणार नाहींत असेंही मी खात्रीनें सांगूं शकत नाहीं. मी पुष्कळ दिवस जगलों असून महत्त्वाच्या प्रश्नांवरही मतें बदलणें भाग पडल्याचीं उदाहरणें माझ्या आयुष्यांत घडून आलीं आहेत. ज्या गोष्टी एकदां मला योग्य व बरोबर वाटत होत्या त्याच पुढें तशा वाटेनाशा झाल्या. त्यामुळें जों जों मी वृद्ध होत आहे तों तों माझ्या मतांबद्दल माझी मलाच साशंकता वाटूं लागली आहे. "

कांहीं बाबतींत घटनेसंबंधीं त्याची तात्पुरती नापसंती होती. तरी इतक्या विविध प्रकारच्या लोकांच्या सभेनें इतकी सर्वांगपूर्ण घटना तयार केली याबद्दल त्यानें आश्चर्य व समाधान व्यक्त केलें आणि शेवटीं अशी इच्छा प्रदर्शित केली कीं,

> "या परिषदेच्या ज्या ज्या कोणा सभासदाचें माझ्याप्रमाणेंच कांहीं वेगळें मत असेल त्यानें माझ्याप्रमाणेंच आपलेंही कांहीं चुकत असेल असें समजून आपलें मतैक्य घोषित करावें आणि या मसुद्याला आपली मान्यता द्यावी."

या उन्हाळ्यांत फ्रँकलिन आपली मुलगी सॅली बेच,[1] तिचा नवरा व सहा मुलें यांच्याबरोबर एका विस्तीर्ण बंगल्यांत राहात होता. त्याचा तेथील ग्रंथसंग्रहही मोठा होता. त्यांत युरोपमधून त्यानें आणलेलीं कित्येक पुस्तकें होतीं. येथील ३० × १६ फुटांच्या दिवाणखान्यांत मोठें भोजनगृह होतें. तेथें एका वेळेला चोवीस लोक चांगल्या रीतीनें जेवूं शकत. त्याच्या

पेन्सिल्व्हेनिया कौंसिलच्या कांहीं बैठकाही येथेंच होत, व शास्त्रमंडळाला त्यानें येथेंच मेजवान्या दिल्या.

बरवर त्यानें आपल्या मुलाशींही जमवून घेतलें. १७८८ मध्यें त्यानें केलेल्या मृत्युपत्रांत नोव्हास्कोशियामधील आपली जमीन, कांहीं पुस्तकें व निबंध त्याला दिले आहेत. तथापि त्या ठिकाणीं त्यानें असा उल्लेख केला आहे कीं गेल्या युद्धांत तो माझ्या विरुद्ध वागला, तें त्याचें सार्वजनिक स्वरूपाचें दुष्कृत्य होतें, व म्हणून त्याला यापेक्षां अधिक मिळकत देण्याचें कारण नाहीं. त्यानंतर एका वर्षानें या मृत्युपत्राला जोडलेल्या एका पुस्तींत त्यानें जॉर्ज वाशिंग्टनला आपली हातांतील काठी देण्यांत यावी असें म्हटलें आहे. या काठीला सोन्याची मूठ बसविलेली होती. व तिच्यावर स्वातंत्र्याचें चिन्ह बसविलेलें होतें. ही कांठी जर राजदंड असती तर ती जॉर्ज वॉशिंग्टन याला शोभून दिसली असती असें त्यानें त्यांत म्हटलें आहे.

त्याच वर्षी त्याला मूत्रपिंडांतील खड्याचा विकार होऊन फार त्रास झाला. मधून मधून बरें वाटलें म्हणजे तो आत्मचरित्र लिहिण्याचें काम करी. १७८९ च्या जूनमध्यें एका मित्राला लिहिलेल्या पत्रांत तो लिहितो,

> "अलीकडे या दुःखाच्या वेदना इतक्या तीव्र होतात की मला अफू घेणें भाग पडतें, व त्यामुळें दुःखाचा आवेग आणि अफूची गुंगी यांतच बहुतेक काळ निघून जातो आणि लिहिण्यास वेळच होत नाहीं."

तो जें लिही त्याच्या नकला त्याचा नातू बेंजामिन करीत असे. त्याची एक प्रत इंग्लंडला व एक फ्रान्सला पाठविण्यांत येत असे. तेथील मित्रांना पत्र लिहून आपला मनमोकळा अभिप्राय कळविण्याबद्दल किंवा त्यांत कांहीं दुरुस्ती हवी असल्यास तसें कळविण्याबद्दल त्यानें सांगितलें. पण त्यांच्याकडून त्याला उत्तरें मिळालीं नाहींत. व हें आत्मचरित्र १७५७ पर्यंतचेंच लिहून झालें.

आपलें मरण जवळ आलें हें त्याला एप्रिल १७९० मध्यें दिसूं लागलें. तरी अंथरुणाला तो खिळलेला असतांनाही त्याचे अनेक स्नेही त्याला भेटून जात तेव्हां त्यांच्याशीं तो पूर्वीप्रमाणेंच विनोद व गप्पागोष्टी करी. एक दिवस त्याचा एक मित्र डॉ. बेंजामिन रश नांवाचा त्याच्याकडे आला तेव्हां

तो उठून बसला व आपल्या मुलीला म्हणाला, " मी आतां मरणार आहे. तरी माझें अंथरूण व्यवस्थित तयार कर." १७ एप्रिल १७९० रोजीं बेंजामिनचें शांतपणें देहावसान झालें. त्या वेळीं त्याच्या बिछान्याशेजारीं टेंपल आणि बेंजामिन हे उपस्थित होते. १७९० मध्यें त्याच्या निधनाबद्दल सर्व जगभर दुखवटा व्यक्त करण्यांत आला. त्याच्या थोरवीबद्दल कृतज्ञतेची एक लाटच सर्वत्र उसळली. पॅरिसमध्यें मिराबो यानें, नॅशनल असेंब्लींत, तीन दिवसपर्यंत दुखवटा व्यक्त करण्यासंबंधींचा ठराव मांडला. तो मांडतांना मिराबो म्हणाला :

> "प्राचीन काळच्या लोकांनीं या श्रेष्ठ पुरुषाच्या निधनाबद्दल समाधि बांधल्या असत्या. त्यानें मानव जातीच्या हिताकरतां स्वर्ग आणि पृथ्वी दोन्हींचा वेध घेऊन आकाशांतील गडगडाट बंदिस्त केला, त्याचप्रमाणें जुलुमशहांनाही काबूंत आणलें. स्वतंत्र व जाणतें युरोप ह्या थोर गृहस्थाबद्दल कृतज्ञ आहे. शास्त्रें व स्वातंत्र्य यांची अखंड सेवा करणाऱ्या एका सर्वश्रेष्ठ पुरुषास आज जग आंचवलें आहे."

जगभर त्याच्या शास्त्रीय ज्ञानाबद्दल सर्वांनीं त्यास आदरांजलि वाहिल्या, व मानवी हक्कांबद्दल त्यानें जे प्रगत विचार प्रदर्शित केले त्याबद्दल त्याची स्तुति केली. युरोपांतील सर्व देशांतून त्याच्याबद्दल आदर व निधनाबद्दल दुखवटा व्यक्त करण्यांत आला. पण त्याचे सगळ्यांत अधिक उपकार जर कुणावर असतील तर ते त्याच्या देशावर आहेत.

त्याच्याबद्दल देशाला इतका आदर वाटण्याचें कारण त्यानें स्वातंत्र्य संपादनाच्या कार्यांत मदत केली एवढेंच नाहीं; कारण या बाबतींत त्याच्यापेक्षांही इतरांची कामगिरी मोठी आहे. त्याची सर्वांत मोठी कामगिरी जर कोणती असेल तर त्यानें देशाला अज्ञानांधकारांतून बाहेर काढलें ही होय. अठराव्या शतकांतील ८४ वर्षें त्यानें काढलीं. या काळांतील तो युगपुरुष होऊन गेला. भ्रामक समजुतींनीं पछाडलेल्या व कष्टाच्या डोंगराखालीं दडपल्या गेलेल्या समाजाला त्यानें विवेकशक्ति दिली, वाणी दिली, विनोद दिला व सृष्टीकडे कसें पाहावें हें शिकविलें. अमेरिका ज्यांनीं स्थापिली त्या पूर्वजांपेक्षां फ्रॅंकलिन यानेंच अमेरिकेला आपली स्वतःची स्वतंत्र संस्कृति निर्माण करण्याचें सामर्थ्य प्रकट करून दिलें. आजही फ्रॅंकलिन यानें दिलेल्या

संस्कृतीचीच अमेरिकेंत जोपासना व वाढ होत आहे. त्याच्या थोरवीची संपूर्ण कल्पना आपणांला येण्याला कदाचित् आणखीही एकादें शतक जावें लागेल. पण आजही तो कार्यरूपानें आपल्यांत जिवंत आहे, आपल्याशीं मित्रत्वाच्या भावनेनें वागत आहे, आपल्याला सल्ला देत आहे, आपल्या आचाराविचारांबद्दल पसंती–नापसंती दर्शवीत आहे, हंसत आहे, मार्गदर्शन करीत आहे. इतर कोणत्याही राष्ट्रपुरुषापेक्षां अधिक जवळचा, असा तो वाटत आहे.

पुढील प्रकाशन

अमेरिकेची राजकारण पद्धति
आणि
तिची प्रक्रिया